

HET PAMFLET
«AAN HET VOLK VAN NEDERLAND»,
TE ROTTERDAM,
DOOR
G. VAN RIJN.

Toen ik uitgenoodigd werd eene bijdrage te leveren voor dit Jaarboekje, nam ik dit niet alleen gaarne aan, maar de keuze van een onderwerp was voor mij niet moeilijk.

Door het lezen der studie van den heer Loosjes (1) was ik reeds sinds maanden bezig om alles bijeen te brengen, wat op het pamflet «Aan het Volk van Nederland» betrekking had. Omtrent één der nadrukken (den Rotterdamschen) vond ik op het Archief der Gemeente vele bijzonderheden; ook enkele gelijktijdige vlugschriften deden menige nieuwe lichtstraal op de lotgevallen dezer uitgave van het fameus libel vallen, en in de volgende bladzijden heb ik getracht het bijeengelezene tot eene nieuwe bijdrage voor de geschiedenis van dit pamflet te verwerken. Voor hen, die het prettig geschreven werkje van den heer Loosjes niet lazen en het libel in het geheel niet of slechts

{(1) A. Loosjes, Een krachtig Libel. Studie over het Pamflet Aan het Volk van Nederland. Gedrukt bij de Erven Loosjes, te Haarlem, 1886. Niet in den handel. bl. 8.

bij name kennen ga een enkel woord van inleiding vooraf.

Op den 25 en 26 September 1781 werd er langs de straten der voornaamste steden van Nederland, een pamflet gestrooid, dat, in tegenstelling met de langdradige titels van die dagen, eenvoudig tot opschrift had: «Aan het Volk van Nederland». Dit vlugschrift vond zijn kracht niet zoo zeer in den volkston, waarin het geschreven was, (want menigmaal is die taal te degelijk voor ongeletterde lieden) als wel in de wijze, waarop het vorm gaf aan al die grieven, die er van lieverlede waren ontwaakt in het hart van velen. Het vond weerklank in de gemoederen van zoovele duizenden, als zich gestreeld gevoelden door de macht, die daarin aan het volk werd toegekend, terwijl de zoo smakelijk voorgestelde volkswapening veler trots streelde en de tijdelijke geestdrift voor al wat nieuw is, zoo eigen aan onze Natie, wakker riep. De hevige en dikwijls onbillijke verguizing van alle leden der Oranjestam, wien de onedelste bijbedoelingen werden toegeschreven, maakte dat van de zijde van het Stadhoudelijk Hof alle pogingen werden aangewend om het schotschrift onschadelijk te maken. Scherpe plakATEN werden er dan ook uitgevaardigd tegen den schrijver, drukker, uitgever en bezitter van dat boekje. Ondanks die plakATEN en in tegenstelling met zoovele anderen, wier auteur mettertijd bekend werd, was tot heden geen der deelhebbers aan de oorspronkelijke uitgave bekend geworden. De heer A. Loosjes trachtte in bovengenoemde studie den sluier op te heffen, die er verspreid ligt over schrijver en uitgevers, druk en nadruk, beide. Mede te deelen, wat er officieel omtrent den Rotterdamschen nadruk bekend is, is hoofddoel van mijn opstel.

Op Woensdag 14 November 1781 werden te Rotterdam door de bedienden ter recherche, twee bliKKen bussen

met jenever aangehaald (1). Dit was op zichzelf niets buitengewoons, maar de gevolgen van deze zeer gewone gebeurtenis waren voor meer dan één persoon hoogst ernstig. In de eerste plaats ondervond dit vrouw Soetmulder, geboren Maria Gordijn. Zij toch was de persoon, die «in flagranti delicto geapprehendeerd was», nadat zij met deze beide bussen de woning van Hendrik Holtus, handelaar in gedistilleerde wateren op den Schiedamschen dijk, had verlaten, om ze te brengen bij de weduwe van den Bos, die eene tapperij had in de Jufferstraat. Zij bekende «in judicio», dat zij te voren zulks meermalen gedaan had en werd om dit laatste vergrijp «onder het raadhuis gebracht» (2).

Na deze aanhaling vond de Collecteur der gemeene-lands middelen, Dirk van Crooswijk het noodig een nader onderzoek in te stellen naar den voorraad gedistilleerd van Hendrik Holtus. Hij verzocht onmiddellijk autorisatie om dien voorraad te proeven en te peilen en het rapport, op den 15 daaraanvolgende schriftelijk door hem uitgebracht, veroorzaakte den slijter vrij wat grooter moeilijkheden, dan die, waarin vrouw Soetmulder door de aangehaalde bussen gekomen was.

Crooswijk had in de pakhuizen van Holtus, «op aanwijzing van diens dochters, daar hij zelf afwezig was», een voorraad gevonden, die (ruim gepeild) bestond uit 1771 Rotterdamsche of 822 Amsterdamsche stoopen gedistilleerd. «In gevolge de annexe rekening, geextradeerd uit 's lands vermis of in- en uitslagboek der kooplieden in brandewijn en gedistilleerd» moest hij (Holtus) «na aftrek van $\frac{1}{50}$ Rabat voor het beloop van drie maanden

(1) Zie Crimin. Besoigneboek van Schepenen-Commissarissen ter judicature van 's Lands gemeene middelen. Dl. 2, i. v. Holtus.

(2) De onderste verdieping van het stadhuis deed toen en nog lang na de verbouwing als gewone gevangenis dienst,

nog in voorraad hebben 3312 Amsterdamsche stooopen. Het tekort bedroeg dus 2490 Amsterdamsche stooopen gedistilleerd, waarvan de accijns ontdoken was en waarvoor nu, als boete, de dubbele impost moest betaald worden. De Collecteur vroeg machtiging dat bedrag «bij parate executie» te mogen innen (1).

Commissarissen besloten Holtus voor hunne vergadering van 16 November te ontbieden. Hij verscheen er, maar kon zich niet dan met «frivole redenen en ongegronde voorwendselen» verdedigen. Zijne zaak werd daarom verwezen naar «Schepenen-Commissarissen in cas crimineel» en deze «vereenigden zich met de meening, dat het exorbitante vermis niet door een onvoorzien toeval buiten zijn schuld of toedoen was veroorzaakt, maar dat dit notoire fraude was» (2).

Na deliberatie ontving Holtus dan ook bevel zich in arrest te begeven en aan den avond van den 16 was ook hij «gevangene onder het raadhuis».

Dat dit den toen reeds zeventigjarigen grijsaard niet aanstond, is volkomen begrijpelijk.

Wel was het niet voor het eerst, dat hij met de mannen der wet in aanraking kwam, maar als slijter was hij om zijn smokkelen nog niet in hechtenis geweest.

Ik zeg nadrukkelijk «als slijter», want niet altijd had Holtus dit vak uitgeoefend. In 1755 toch had hij een grutterij en ook in deze zaak maakte hij kennis met de justitie. Daaromtrent vinden wij namelijk het volgende aangeteekend (3):

(1) Civiel Besoigneboek van Schepenen-Commissarissen der gemeenelandsmiddelen. Dl. 4, Fol. 132.

(2) Crimineel Besoigneboek, Dl. 2, i. v. Holtus.

(3) Civiel Besoigneboek Dl. 2 en Rolle van 23 April 1750 tot 14 Maart 1765 van Schepenen-Commissarissen der gemeenelandsmiddelen.

De bailluw Paulus Bogaart van Alblasserdam deelde den 5 Juni 1755 mede, dat Holtus, uit het schip van Dingeman Oltjes van Oosterhout, 5 Lasten en 6 zakken boekweit had gelost, terwijl hij slechts 4 Last en 8 zakken aangaf. Hij had dus «voorbedagtelijk de quantiteyt van zeven en twintig zakken verzwegen». Met deze fraude nu beliep hij eene boete van *f* 300 per zak of *f* 8100, «onverminderd den impost» en verviel bovendien in de «boeten en poenen», vervat in het 3^e en 4^e artikel van de Generaliteits-Ordonnantie van den opheve der gemeene-landsmiddelen; d. w. z. voor de overtreding van art. 3 werd hij gedurende een jaar als grutter gesuspenseerd, terwijl dit artikel tevens toeliet hem «aan den lijve te straffen, hetzij met geesseling, bannissement of confinement», indien hij nalatig bleef de boete te betalen, die bij artikel 4 vastgesteld was, en die voor Holtus nog *f* 400 beliep. Onze grutter verscheen bij eerste citatie niet en werd daarom eerst tegen 12 Juni en daarna tegen 19 Juni herhaaldelijk, maar te vergeefs opgeroepen. Daar er verder van de zaak niets meer te vinden is, durf ik niet bepalen, of hij niet reeds toen in hechtenis is geweest, al komt het mij waarschijnlijk voor, dat hij is gevlucht.

Toch had hij zelfs door deze harde les zijn kwaad niet verleerd. In 1772 werd er op last van Schepenen oculaire inspectie gehouden van de slijterijen van Petronella van den Nouland, Hendrik Marselis e. a. Bleek omtrent den laatste, dat de naam van Marselis «alleen tot de voor-noemde slijterij wierde geleent», daar de persoon zelf «sedert meer dan twee jaren reeds buiten 's lands was en aan de Universiteit te Leuven voor Roomsche Priester studeerde», dit was zeker iets bijzonders, al was 't geen bepaalde fraude; maar dat er in de slijterij ten name van Petronella van den Nouland «kwaad gebruik wierde gemaakt van een open plaats, waarop de pakhuizen van

Hendrik Holtus hun uitgang hadden», dit was niet in den haak en leidde tot «cesseeren» der zaak, daar het bleek dat «die slijterij eigenlijk hem Holtus concerneerde».

Den 3 December van hetzelfde jaar verzocht de Collecteur Crooswijk alweder (1) om schriftelijke authorisatie «tot peylen en proeven van alle de brandewijnen en gedistilleerde wateren, leggende in de kelders of pakhuizen van H. Holtus, e. a. en om gedurende den tijd van peyling aan de voornoemde personen te mogen weygeren zoodanige biljetten van in- en uitslag, alsmede van verkeldering als door hun zouden worden verzocht». Dit verzoek werd, voor zoover het Holtus en twee anderen betrof, toegestaan. Op den 4 December ontving Holtus reeds des morgens te tien uren bezoek van den bode C. Meyer, R. Heyl, peilder, G. van Loon, deurwaarder en van den Hoofdgaarder der accijnsen. De laatste deelde aan onzen slijter mede, dat hij autorisatie had van Heeren Schepenen-Commissarissen om alle de brandewijnen en gedistilleerde wateren in zijn pakhuis liggende te peilen. Holtus antwoordde, «dat hij zoo schielijk niet gereed was zulks te doen, vermits hij zeyde wat impotent te zijn en niemand anders in hujs had, verzogt derhalven te wachten tot zijn neef thuys kwam of anders des namiddags weder te komen». De neef kwam na dit gezegde echter dadelijk thuis, «waarop de voornoemde Holtus met hem na agteren ging» en de mannen der wet liet staan. Na een weinig wachters gingen zij ook naar binnen en vonden Holtus alleen. De hoofdgaarder zeide hem daarop andermaal aan, «dat hij de peiling in het pakhuis toelaten zou». Holtus zocht een uitvlucht en wilde eerst de autorisatie lezen. Men las hem deze voor en liet haar toen Holtus zelf lezen. Daarop «insteerde de hoofdgaarder nogmaals op het sterkste om

(1) Civiel Besoigneboek Dl. 4 Fol. 101.

niet langer opgehouden te worden, maar ilico aanwijzing te doen of te laten doen of dat het zoude gehouden worden voor weygering van de peyling, waarop hij, Holtus, met veel exceptien (hen) in huis hielt en de tijd rekte tot circa een half uur, waarop hij de deur opende en (hen) naar het pakhuis bragt; daar komende vonden (zij) twee stukken (1) leggen in het midden van het pakhuis en de neef, aan het pakhuis staande, was zeer bezweet».

Ik heb niet kunnen nagaan, hoe deze zaak verder afliep; uit al het aangehaalde blijkt echter genoeg, dat verwikkelingen met de justitie Holtus niet vreemd waren.

Het is begrijpelijk, dat Holtus na zijne «incarcereering» op 16 November 1781 op middelen peinsde om zijne vrijheid spoedig terug te bekomen. Één middel bezat hij daartoe, naar hij meende. Het was wel ten koste der goede trouw tegenover derden, maar waar het gold weder op vrije voeten te komen, zag hij zoo nauw niet. Zijn besluit is genomen en nog geen vier en twintig uren, nadat hij in hechtenis was gebracht, ontving de heer J. van der Hoeven, Hoofdofficier der stad Rotterdam, het verzoek van Holtus om hem eens te mogen spreken (2).

De Hoofdofficier voldeed aan dit verzoek, en in de Schepenvergadering van Zaterdag 17 November deelde hij den leden van het Gerecht mede, hoe Hendrik Holtus hem verzekerd had, dat hij de boeten voor zijn vergrijp niet zou kunnen betalen, maar in staat was om «hem, officier, zaken te ontdekken, die hem rijkelijk zouden vergoeden de boetens, welke hij voorzag, dat hij wegens zijn onvermogen niet zoude kunnen voldoen».

Deze mededeeling wekte bij de vergaderden kennelijk

(1) Een stuk is een vat van 675 à 700 liters inhoud.

(2) Crimineel Besoigneboek 30 Julij 1779—26 Junij 1784 N°. 12. Fol. 80 seq.

groote belangstelling, want nog staande de zitting werd de gevangene opgehaald. Hij bedong voor zijne mededeelingen vrijstelling van straf. De vergadering kon hem die echter niet toezeggen «als zynde zulx een daad den Souverain van den Lande alleen competeerende», maar beloofde «alle goede officiën te zullen doen, indien zij van belang bleken te zijn».

Holtus nam hiermede genoeg. De Hoofdofficier en de Heeren van Basel en de Monchy werden gecommiteerd om hem te hooren. Zij deden dit onmiddellijk, maar deelden na het verhoor mede, «dat de gevangene zaken had ontdekt, welke vereyschten dat provisioneel door hun werden gesecreteerd».

Twee dagen later, Maandag 19 November, (men geve bij dit verhaal vooral op de data acht), waren Schepenen weder bijeen en communiceerde de Officier, «dat er ten huizen van Holtus op een plaats aan hem gevangene alleen bekend, was staande zeker kistje, waarin waren leggende diverse exemplaren van het fameus libel Aan het Volk van Nederland, dat dezelve aan hem gevangene waren toevertrouwt en bij hem gedispositeert».

Dinsdag, 20 November stond Hendrik Holtus weder ter vergadering binnen en vertelde, dat «sedert omtrent de helft van de gepasseerde maand ten zynen huizen met zyn kennis en toestemming is gebragt een coffertje of valisie met leer overtrokken, waarin waren leggende (1) eenige honderde exemplaren van het fameuse boekje, ge-

(1) Of Holtus hiermede zeggen wil, dat dit kistje, toen het bij hem gebragt werd, gevuld was met exemplaren van het bedoelde pamflet, of dat zij er later in gelegd zijn, is uit de letterlijk aangehaalde woorden van het verhoor niet duidelijk. Ik meen echter uit de verdere verhooren te mogen opmaken, dat het ledig bij hem gebragt is en later de gereedgemaakte exemplaren er in zijn geborgen.

intituleert: aan het Volk van Nederland» en ditmaal voegde hij er de mededeeling aan toe, dat ook zijne jongste dochter Adriana Maria er van wist. De vergadering vond hierin aanleiding om deze dochter onmiddellijk te doen ontbieden. Al wat zij mededeelt, verhaalt zij onbevangen en geheel naar waarheid, terwijl zij geen enkele poging doet om de schuld van haren vader te vergoelijken.

«Zonder zich den precisen tijd te kunnen herinneren», dus luidt haar getuigenis, «was er ten huize van haren vader een coffertie gebracht met leeder overtrokken», dat door haar en de schoonmaakster Miet van Vliet op den zolder was geplaatst; waarin een groot aantal boekjes gelegd zijn, het rechte getal wist zij wel niet, maar van tijd tot tijd werden er bijgelegd. Dat aan haar is gegeven het sleuteltje van gemeld koffertje, «gedurende welken tijd geen boekje uit hetzelfde door haar is genomen, gelijk zij ook verklaart geen derzelve gelezen te hebben».

Gepasseerde Zondag morgen den 18 dezer (dus twee dagen te voren) «was bij haar aan het huis van haar vader gekomen Isaac de Koning, tegens haar comparante zeggende, dat haar vader reeds ongelukkig genoeg was en als men die boekjes vond, het nog erger voor hem geschapen stond, zoodat alle exemplaren uit den koffer moesten worden genomen. Dat zij comparante ze daarop met de vrouw van Jacob Korthals in diens brandery gebracht en daar onder de ketels verbrand heeft».

Jacob Korthals en zijne vrouw, die wij hier voor het eerst ten tooneele zien verschijnen, zijn zelfs aan de lezers van «Een krachtig libel» onbekend. Zullen wij later meer in bijzonderheden zien welk aandeel zij aan de vernietiging van het verboden boekske hadden, nu wij ze voor het eerst ontmoeten, mag ik niet nalaten een enkel woord over hen te zeggen. Jakob Korthals had een branderij in de Baan. Daar de Baan evenwijdig loopt met — en slechts

op korten afstand gelegen is van den Schiedamschen Dijk, kunnen wij Korthals in zekeren zin als achterbuurman van Holtus beschouwen. Daar de één brander, de ander slijter was, waren het bepaald handelsvrienden, en de hulp, door juffrouw Korthals aan Adriana Holtus in deze krietieke zaak verleend, geeft ons zelfs vrijheid aan nog intiemer verhoudingen tusschen beide huisgezinnen te denken.

Voor wij de gevolgen van Adriana's bekentenis nagaan, kan het geen kwaad den gang der zaak tot hiertoe, eens te overzien. Als wij er namelijk op letten, hoe de daartoe benoemde Commissie reeds Zaterdag 17 November van Holtus gehoord had, wat hij mededeelen wilde, dan rijst natuurlijk de vraag: om welke reden zij het noodig achtte «provisioneel te secreteren», wat de inhoud van die mededeelingen was. Wij zouden zoo zeggen, dat onmiddellijke huiszoeking na deze bekentenis vrij wat doelmatiger ware geweest om de waarheid der bekentenis van Holtus te staven. Maar, als wij nu dienzelfden Zaterdag en den Zondag d. a. v. de Koning te diens huize en bij Jacobus Korthals ontmoeten en hooren, hoe hij (naar wij mogen veronderstellen met nadruk) aandringt op de verwijdering van elk overtuigingsbewijs uit de woning van Holtus, dan zou men met eenigen grond kunnen vragen of niet misschien een der commissieleden in deze zaak betrokken was, of bekenden had, die, gewaarschuwd, dat er een onweder broedde, Isaac de Koning gebruikten om het dreigend gevaar zooveel mogelijk af te wenden. Na rijpe overweging van alle gegevens houd ik het er echter voor, dat de tijding van het in hechtenis nemen van Holtus, oorzaak van vrees aan de Koning gegeven heeft, en hij, als deelhebber in het complot en misschien op eene andere wijze ingelicht omtrent de ontmoeting tusschen Holtus en den Hoofdofficier, zoo spoedig doenlijk op de vernie-

tiging der exemplaren bedacht was; al is de traagheid der Commissie opvallend genoeg om aan opzet te denken.

Na het verhoor van Adriana Holtus wordt dadelijk tot eene huiszoeking besloten en de Hoofdofficier met de Heeren Cattenburch en Baartmans daartoe gecommiteerd, die zich staande de vergadering naar de woning van den gevangene begeven. Den volgenden dag, Woensdag 21 November, brengt de commissie rapport uit. Daar wij weten dat alle exemplaren uit het huis verwijderd zijn, wachten wij niet veel van deze daad, die enkel pro forma plaats had. De aanhef van het verslag: «Dat er in het huis van Holtus niets is gevonden» schijnt te bewijzen dat de Koning's raad getrouw was nageleefd, maar . . . , (zou Adriana gelogen hebben, toen zij verzekerde, dat zij geen der boekjes had ingezien?) er komen nog enkele woorden achteraan, waardoor de zaak op eens verandert. Er is niets gevonden *«dan op het secreet verscheurde blaadjes in vrij grooten getale, die door hen zijn medegenomen en verzegeld»*.

Het is mij niet gelukt deze bewijsstukken op te sporen, die ons anders een zeker middel zouden hebben opgeleverd om de vraag op te lossen, welke der nadrukken aan de persen van Jacobus Bronkhorst moet worden toegeschreven. Wij zullen ons over dit gemis echter niet al te zeer beklagen, daar er in den verderen loop van het geding velerlei gegevens voorkomen, die ons in dezen tot leiddraad kunnen strekken.

Na de ontdekking dezer blaadjes begeeft de Hoofdofficier zich naar den Haag, keert vandaar spoedig terug en communiceert in de vergadering van Vrijdag 23 November, «dat hem in den Haag waren ter hand gesteld verscheiden informatien betrekkelijk het drukken en verspreiden van het bewuste geschrift». Hoe ijverig ik in het Rotterdamsch archief gezocht heb naar den aard en inhoud dezer

informatien, het is mij niet mogen gelukken daaromtrent iets te vinden.

Na lezing van en deliberatie over deze informatien «is goedgevonden en verstaan voor deze vergadering te ontbieden Johannes Scheffers, Adrianus Sterk, Johannes Visser, mitsgaders Nicolaas Knor en deszelfs zoon Nicolaas Knor Jr.» tijdens den nadruk of vroeger bij Bronkhorst werkzaam. Ingevolge dit besluit worden al deze personen onmiddellijk ontboden en uit de mededeelingen van hen, die aan deze oproeping gevolg gaven, zal het ontstaan van den Rotterdamschen nadruk ons reeds op zeer vele punten duidelijk worden.

Ik moet echter, vóór deze ooggetuigen aan het woord komen, op een vlugschrift wijzen, dat door den heer Loosjes veel te stiefmoederlijk behandeld is. Hadde hij in plaats van de «Vuile gewinzoekers» (waar men uit veel schuim der partijdigheid het goud der waarheid opdelfen moet en dat evenzeer wemelt van anachronismen als van groote onnauwkeurigheden) deze brochure (1) tot leiddraad genomen, hij zou op vrij wat minder klippen zijn gestrand en reeds daaruit Houtuis (Holtus) tamelijk goed hebben leeren kennen. Toch verwondert het mij, dat de heer Loosjes in de «Vuile gewinzoekers» met Holtus zelfs niet bij name heeft kennis gemaakt. In het kritiekste gedeelte van dit boekje, aan het einde namelijk, waar de ontdekking van het komplot wordt medegedeeld, vindt men op bl. 109, 110, 111 en 118 de naam Houtuis telkens verwisseld met

(1) De volledige titel van het vlugschrift is: Copy van een Brief van een Heer uit Rotterdam Aan zyn Vriend in Amsterdam, Wegens het voorgevallene met de Boekverkopers Bronkhorst en De Leeuw, over het nadrukken van den verboden Vrymoedigen Brief genaamt, Aan het volk van Nederland. Alom te bekomen. 8 blz. 8°. Z.pl. o. j. (In het Archief onzer gemeente).

Holtis, terwijl op bl. 119 en 120 de naam zelfs volkomen goed gespeld is en er op de laatstgenoemde bladzijde met zoovele woorden staat: «Holtus heeft ons verraden».

Wat de hoofdzaken betreft, stemt deze «Copy» zoo geheel overeen met de door mij ten archieve geraadpleegde officieele stukken, dat de schrijver blijkbaar door zijne betrekking in de gelegenheid is geweest die bronnen zelf te gebruiken of door anderen daarvan kennis gekregen heeft. Hij vermeldt bovendien nog enkele bijzonderheden, die hij als tijdgenoot uit den mond van bekenden kan hebben opgeteekend, en waar mij die voor mijn verhaal geschikt voorkomen, zal ik ze daaruit overnemen.

Onze opgeroepen getuigen zijn verschenen en het eerst staat Johannes Scheffers binnen. Hij is 34 jaar en boekdrukkersknecht, vroeger bij Jacobus Bronkhorst; nu bij Reinier Arrenberg, drukker der Rotterdamsche Courant. Deze knecht — reeds niet meer bij Bronkhorst werkzaam tijdens den nadruk — deelt niets anders mede dan dat hij van Johannes Visser, «woonagtig op de Rotte en letterzetter» twee à vier weken geleden gehoord had, dat door hem was gezet het boekje «Aan het Volk van Nederland».

Op hem volgt Adrianus Sterk, 19 jaar oud, letterzetter bij Mappa op de Leuvehaven, vroeger bij Jacobus Bronkhorst, op de Hoogstraat. Zijne mededeelingen bevatten zeer vele, van elders niet bekende bijzonderheden. Hij verklaart «het gemelde geschrift zeer wel te kennen en dat het zelve naar een exemplaar, dat met *descendiaansche* letter gedrukt was, nu omtrent zes weken geleden, op, onder en ten huize van Jacobus Bronkhorst door Johannes Visser en hem deposant gezet en herdrukt is met een *garmondse* letter, dog dat het tytelblad en het bovenste van het eerste blad door hun niet is gezet geworden.» (Wie dit dan wèl deed, zal Bronkhorst ons later zelf vertellen). «Dat ter fine voorsz. hij deposant en Johannes Visser telkens

kregen een of twee losse bladeren van 't gemelde gedrukte exemplaar te gelijk, dat om met dat werk spoed te maken door hun, op orde van gemelde Bronkhorst, aan hetzelfde gemeenlijk tot 's avonds ten tien uuren is gewerkt geworden. De drukkers hadden last om tot 12 uur door te werken».

Klopte Bronkhorst met een stok tegen den zolder, «dan moesten zij de letteren door elkander smijten», hoorden de drukkers een afgesproken teeken, «dan moesten zij alle gedrukte bladen in zakken doen en verbergen».

Ook had hij opgemerkt dat, zoolang men met dit werk bezig was, zelfs over dag, de glazen bovendeur tegen de gewoonte met een haakje is vastgezet geworden. Bronkhorst had hun verboden, tegen wie ook te vertellen, dat zij als letterzetters een werk onder handen hadden, dat op een gegeven teeken «door elkander moest worden gegooid». Zij ontvingen, in plaats van *f* 4 per vel, een gulden meer om hen tot spoed aan te zetten; alle avonden kregen zij bovendien een flesch wijn en toen het werk geheel afgedrukt was, gaf hij *f* 2.— extra voor hun vieren om onder elkander te verdeelen. Dit laatste was zeker geen te groote gift.

Nauwelijks waren zij met zetten begonnen en hadden zij drie à vier pagina's gereed, of Baas Bronkhorst gelaste hun niet verder voort te gaan. Circa 8 dagen daarna is «aan hen, benevens aan de drukkers, geordonneert geworden al hunne respective instrumenten te brengen aan zeker huis in de boompjes alhier.» (Holtus, zoo verhaalt de bovengenoemde «Copy», had zijn pakhuis aangeboden «om 't aldaar te doen drukken, hetwelk door Bronkhorst wierd geaccepteert, zoo als hy Holtus ten dien einde zyn Pakhuis dan ook heeft opgeruimd, om plaats te maken». Hij zou daarbij een gruttersknecht hebben gebruikt, «welke Knecht gevraagd had, waarom hy deszelfs Pakhuis opruimde,

het geen Holtus beantwoord hadde, omdat hy het verhuurd hadde aan Jooden uit Amsterdam, dat die daar een Tabak Spindery in zouden doen, verzoekende daarop de Knecht als zy aan 't werk waren of hy dan wel eens zoude mogen gaan zien, want dat hy om zulks te zien al lange nieuwsgierig geweest was». Bronkhorst bovengemelde reden van Holtus verstaan hebbende, resolveerde om het (nu) liefst op zijn eigen drukkerij te doen drukken.) Op den avond, «waarop de druk- en zet-instrumenten zouden worden overgebracht» kwam er echter contra-order. Bronkhorst vertelde hun, dat die heer in de Boompjes van gedachten veranderd was en het niet in zijn huis wilde hebben. Twee dagen daarna hadden zij weder order gekregen voort te gaan met zetten, doch nauwelijks waren er twee pagina's gereed, of Bronkhorst beval hun ten tweeden male met zetten op te houden, dewijl de heer, voor wiens rekening het was, maar wiens naam Adrianus Sterk niet had hooren noemen, er weder van had afgezien. Een paar dagen later had Bronkhorst echter gezegd «ga nu maar voort, het werk zal evenwel doorgaan». Dit deden zij dan ook, en tot het einde toe had hij (Sterk) het werk helpen zetten.

Dat er na deze uitvoerige mededeelingen geen twijfel aan de schuld van Jacobus Bronkhorst overbleef, is licht te begrijpen. De Hoofdofficier vroeg dan ook aan Schepenen machtiging om hem te apprehendeeren. De apprehensie werd toegestaan, de onderschout Vink belast hem dadelijk in hechtenis te nemen, maar... Jacobus Bronkhorst was gevlogen.

Ook Johannes Visser, de andere letterzetter, was in deze vergadering opgeroepen. Minder gerust echter dan zijn kameraad, «heeft hij aan den morgen van dezen dag de stad verlaten, zonder te zeggen, waar hij heenging». Dit bericht werd door Johannes 't Hoen, (schoon?) vader

van den schuldige, aan de vergadering medegedeeld. Wij moeten ons dus, voor zoover het de geschiedenis van het zetten aangaat, voorloopig tevreden stellen, met wat wij van Adrianus Sterk gehoord hebben.

Nikolaas Knor Senior, 55 jaar en Junior, 18 jaar oud, die tegen den 27 November voor heeren Schepenen gedaagd zijn, vertellen omtrent het drukken het volgende:

Nu vijf of zes weken geleden hebben zij een werkje gedrukt, waaraan zij gemeenlijk tot in den nacht en ook wel eens een ganschen nacht over gewerkt hebben. Zij gebruikten er 66 halve riemen papier aan. In het H.S. staat boeken, doch dat is bepaald een fout, daar er, volgens onze vertellers, 16 à 1700 exemplaren van gedrukt werden (1). In hoofdzaak komt nu het verder verhaal op het door den zetter medegedeelde neer, alleen vernemen wij van hen nog, dat zij, na het afbreken der pers, die naar de Boompjes zou zijn vervoerd geworden, met een andere pers het werk hebben afgedrukt en van Bronkhorst last hadden gekregen om op het minste ongewone gerucht de gedrukte vellen «in zakken te doen en uit het venster te smijten». Zij hadden voor het drukken, dat 10 of 12 dagen geduurd had, niets «extraordinaairs genoten», alleen ontving de oudste Knor drie, de jongste twee stuivers voor ieder uur, dat zij na 's avonds acht uur overwerkten en ieder tien stuivers extra, toen het werk afgedrukt was.

Op den 4 December compareerde ten tweeden male voor schepenen Adriana Maria Holtus. Is de hoop, dat zij er de invrijheidstelling van haren vader door bespoe-digen zal, de drijfveer, die haar zoo uitvoerig in hare mededeelingen maakt, of zijn daar andere redenen voor?

(1) Daar ieder exemplaar 9 halve vellen en twee losse octaafjes heeft, komen er uit 16000 halve vellen ongeveer 1700 exemplaren.

Wij weten het niet; als dochter was zij echter zeker boven anderen in staat geweest alles te zien en te hooren, wat er in haars vaders huis omging. Deze gelegenheid is echter te schoon dan dat wij er niet dankbaar gebruik van zouden maken, om aangaande sommige punten nog eenige inlichtingen te bekomen, die ons verplaatsen op dat gedeelte van het tooneel der werkzaamheden, waar de afgedrukte vellen vervormd werden tot het, geheel Holland beroerend, seditieus libel.

«Eenigen tijd geleden», den juisten datum herinnert zij zich niet meer, «waren er», zoo getuigt zij, «ten huize van haar vader drie personen geweest, n.l. Jacobus Bronkhorst, Boekdrukker en Boekverkooper op de Hoogstraat; Isaac de Koning, wonende in de Wijnstraat en fungeerende als Boekhouder op diverse comptoiren, als onder anderen, voor zooverre zij weet, bij den Heer Caarten; en Jan de Leeuw, Boekverkooper, wonende in 't Hang, alle binnen deze stad». Tusschen deze personen en haar vader werd toen een afspraak gemaakt om zeker boekje, geintituleerd «Aan het volk van Nederland», waarvan een exemplaar door Isaac de Koning bezorgd was, te doen herdrukken. «Hetzelve boekje is herdrukt bij den voornoemden Jacobus Bronkhorst en de bladeren van hetzelfde boekje zijn ten huize van haar vader op de zolder, door haar dep^{te}, dep^{tes} vader en Isaac de Koning, (dog wel door haar dep^{te} de meeste) opgehangen en vervolgens gedroogt en door voorn. Jan de Leeuw ingenaait» (1).

Ook heeft zij dep^{te} gehoord, dat Isaac de Koning tegen haar vader zeide, dat Bronkhorst geld voor het drukken en Jan de Leeuw voor het innaaien wilde hebben en dat

(1) Op den 8 Januari nogmaals gehoord, verklaart zij nader: «dat dezelve bladeren ten huize van haar vader in de agterkamer door den Boekverkoper Jan de Leeuw zijn ingenaaid».

hij nog niet wist of hij het op deze wijze gevorderde geld wel zou geven, maar, indien zij daarvoor rekenden, hij (Holtus namelijk) ook rekenen moest voor den wijn. De wijn, aan de knechts verstrekt, zal hieronder ook wel zijn begrepen. De ingenaaide exemplaren waren niet alleen geborgen in het reeds bekende, met leer overtrokken koffer of valiesje, dat Isaac de Koning gezonden had, maar ook in een andere kist, staande in den gang op den zolder.

Wij leggen hiermede het Crimineel Besoigne-boek N°. 12, waaruit wij al het vorige vernamen, even ter zijde en vragen onze nadere inlichtingen aan de Crimineel Examenboeken N°. 36 en 39. In het eerste vinden wij een verhoor, door Hendrik Holtus, op den 23 November 1781 ondergaan en daaruit vernemen wij:

Dat Holtus den eersten druk van het pamflet in handen heeft gehad. Hij kreeg het, naar hij meent (!) van Isaac de Koning en heeft het drie à vier uur in zijn bezit gehad. Het verschil tusschen den oorspronkelijken en den nadruk bestaat hierin, dat de letters van den tweeden druk kleiner zijn dan die van den eersten. «Met dien nadruk is men omtrent 14 dagen vóór de publicatie begonnen en 3 dagen voor dezelve is hij geheel voltooid geweest». Zij bezorgden enkel uit baatzucht voor gezamenlijke rekening die uitgave en door hem zijn ter bestrijding der kosten «bij provisie 20 Zeeuwsche rijksdaalders gefourneert».

Ook het Crimineel Examenboek N°. 39 geeft ons nog een paar bijzonderheden. Wij loopen den geregelden gang van zaken daarmede wel eenigszins vooruit; en moeten daartoe een tijdvak van ruim drie en een half jaar overspringen, maar hebben daartegen te minder bezwaar, omdat wij daardoor omtrent den vorm van het boekje eenige inlichtingen bekomen, die van zeer veel belang zijn.

Het eerste examen, waaraan Jacobus Bronkhorst zich,

na zijne vlucht en omzwervingen in 1785 onderwierp, leert ons namelijk de redenen kennen, waarom er eene onregelmatigheid in den nadruk is, die bij het afdrukken der exemplaren blijkt te hebben plaats gehad en stelt onomstootelijk vast, wat door den heer Loosjes vermoed werd, dat namelijk de exemplaren door hem onder B en C beschreven, nadrukken zijn. Zagen wij uit het verhoor van Adriaan Sterk reeds, dat hij, noch zijn maat den titel en het bovenste gedeelte der eerste bladzijde van den tekst hadden gezet, wij vernamen nog niet, wie het dan wèl deed. Nú echter, op den 5 Juli 1785, wordt onze nieuwsgierigheid bevredigd. Jacobus Bronkhorst, die vergunning bekomen had zich te verdedigen tegen het over hem gevelde banvonniss, onder voorwaarde, dat hij zich eerst in hechtenis begaf, antwoordde op de vraag: wie het titelblad en het hoofd der eerste bladzijde gezet had? dat hij den titel zelf zette, «maar dat het hem ontgaan is, of hij, of iemand anders het bovenste of hoofd van het eerste blad heeft gezet». Indien het bestek het gedoogde, schreef ik gaarne het geheele verbaal af der vijf examens door Jacobus Bronkhorst ondergaan. Het is een vermakelijk spiegelgevecht van strikvragen en weloverlegde antwoorden, waaruit men Bronkhorst als een gladden vogel kan leeren kennen. Toen men hem bij het tweede examen op den 7 Juli 1785 o. a. vroeg: «Waarom hij de letters van het tytelblad zelve gezet heeft?», antwoordde hij (en wie zal niet erkennen, dat het goed van hem gevonden was?) «Uyt eijgen Intrest, daar ik voor het zetten van de vier regels van het tytelblad zooveel zou hebben moeten betalen als anders voor een geheele pagina».

Ofschoon wij omtrent het afdrukken van dien titel en den aan de keerzijde daarvan staanden tekst, verder niets bepaalds vinden, mogen wij toch zonder vrees voor tegenspraak ons den gang der zaak op de volgende wijze

voorstellen. Behalve den titel en den tekst aan de keerzijde daarvan, is alles geregeld afgezet en afgedrukt door het personeel der drukkerij van Bronkhorst. Het slot, dat op een los oktaaf gedrukt is, (en niet zooals de heer Loosjes meent met titel en eerste bladzijde tekst op een kwart vel om als omslag dienst te doen) was ook werk van de knechts. Toen dit was afgeloopen, ving de taak voor Bronkhorst zelf aan. Wist zijn volk wèl, dat er een boekje gedrukt werd, waarmede het niet recht in den haak was, Bronkhorst vond het beter, dat zij maar niet wisten welk boekje het was. Daarom was hij zoo voorzichtig titel en aanspraak zelf te zetten en te drukken.

Met opzet heb ik eerst de officieele stukken zelve het ontstaan van dezen nadruk laten vertellen, zonder er veel meer dan enkele opmerkingen aan toe te voegen. Nu wij het libel hebben zien zetten, drukken, droogen, vouwen, innaaien en bergen, willen wij, eer het door het klappen van Holtus weder voor het grootste gedeelte vernietigd wordt, eens een exemplaar uit het «lederen valisie» nemen, en, door vergelijking met een paar der exemplaren, die van verschillende zijden reeds verspreid waren, vóór dezen nadruk den vuurdood stierf, nog eenige meerdere zekerheid omtrent de verschillende uitgaven trachten te bekomen.

Indien de uitgave, die de heer Loosjes als de oorspronkelijke beschouwt, met descendiaan letter gezet ware, behoefde er omtrent den oorspronkelijken druk in het geheel geen twijfel te bestaan. Daar Adriaan Sterk ons medegedeeld heeft, dat het oorspronkelijke exemplaar, waarnaar zij gezet hebben, met deze lettersoort gedrukt was, zou alle twijfel daarmede wel opgeheven zijn. Volgens deskundigen is evenwel het als oorspronkelijk aangenomen exemplaar niet met descendiaan, maar met

garmond letter gezet, terwijl de nadrukken B en C (1) beide met descendiaan type gedrukt zijn.

Ofschoon dit nu in regelrechten strijd is met het getuigenis van den zetter, die voor den nadruk van Bronkhorst juist van garmond letter sprak en de mededeeling van Holtus, volgens welke de letter van den nadruk kleiner was dan die van het origineel, nog een oorzaak te meer is, om niet al te bepaald te spreken (2), blijf ik toch met den heer Loosjes vooralsnog de exemplaren, die hij onder letter A beschreef voor de eerste uitgave houden, al is er eerlijk gezegd, wanneer men alleen op het uiterlijk afgaat, wel eenige reden om dezen druk eer dan de anderen aan de persen van Bronkhorst toe te schrijven. De beide andere drukken staan toch zoo ver beneden het peil van het uitnemend drukwerk, dat Bronkhorst vóór en na zijn bannissement leverde, dat zelfs den spoed, waarmede hij dit pamflet in de wereld bracht, zulk een verschil niet geheel verklaart.

Hoe is het nu echter met de nadrukken B en C, door den heer Loosjes aan de drukkerij van Bronkhorst toegerekend? Er is, na al wat wij hoorden, niet alleen geen enkele grond om met dien heer voor deze beide de herkomst van een zelfde drukkerij aan te nemen; integendeel het aanwezig zijn van zulk een enorm getal exemplaren van den eersten nadruk op 18 November 1781 verbiedt ons, ook maar aan de mogelijkheid daarvan te denken. Bovendien is er meer dan eene oorzaak om den nadruk B aan eene andere drukkerij toe te schrijven. C is namelijk (evenals A) bij het innaaien met drie steken recht op en neer door de rug-marge vastgestoken en niet van achteren door de vouw der vellen, zooals dit bij B het

(1) Zie Loosjes a. w. bl. 30.

(2) Zie Bijlage III.

geval is. Voor zoover ik exemplaren van de met C aangeduide uitgave zag, zijn dan ook de losse oktaafjes niet, zooals bij B, vastgeplakt aan het eerste en laatste halve vel, maar worden zij enkel door den draad vastgehouden. De cijfers der pagineering en het papier zijn bovendien zeer van elkander verschillend. Wel is waar is er uit de lettersoort niets zekers daaromtrent te bewijzen, daar beide met bijna gelijke descandiaanletter gezet zijn, maar uit het letterzetten zelve is duidelijk te zien, dat de nadruk B door vrij wat minder geoefende hand bewerkt is dan C. Bij het zeer gegronde vermoeden, hetwelk ik nu reeds koester, dat er nog een tweeden nadrukker geweest is, meen ik als zeker te mogen vaststellen, dat ik door dit opstel de geschiedenis van het exemplaar, onder letter C door den heer Loosjes beschreven, aan de belangstellenden heb leeren kennen.

De nadruk is gereed. De hebzuchtigen spitsen zich reeds op de enorme winsten, die dit «zaakje» opleveren zal en van tijd tot tijd wordt er aanvankelijk dan ook wel een exemplaartje verkocht. Drie of vier gulden, soms een ducaat is een aardig sommetje, en waar Holtus (1) bij zijn verhoor op 23 November, dezen prijs noemt, daar kunnen we veilig aannemen, dat het soms wel iets meer zal zijn geweest. Toch ging het in den beginne slapjes; maar... daar komt het Placaat der H.H. Staten van Holland en de verkoop neemt belangrijk toe. 't Was ten minste Adriana Maria Holtus genoeg opgevallen om bij haar tweede verhoor te verklaren, dat «na het emaneeren van het placaat, naar zij meent, de meeste exemplaren zijn verkogt» en ook haar vader erkent in een zijner ver-

(1) Crimineel Examenboek N°. 36.

hooren (1), dat hij acht dagen na de publicatie met goeden interest zijn voorgeschoten 20 Zeeuwsche rijksdaalders heeft teruggekregen.

Mag men hem gelooven, dan heeft hij er echter persoonlijk slechts één «verruild» tegen een lint van Zoutman, voor zijne dochter. De eerste exemplaren zijn in de stad verspreid. Eenigen zijn er naar Amsterdam en Leiden verzonden en al weet Holtus ons niet te vertellen (als hij gewild had, zou hij het misschien toch wel hebben kunnen doen) aan welken boekhandelaar zij afgeleverd zijn, veel zijn er, zooals men hem gezegd had, niet verkocht.

Als een donderslag bij helderen zonneschijn, moet aan Bronkhorst en de Leeuw de tijding in de ooren hebben geklonken, dat Holtus alles had verklapt. Hoe gaarne zouden zij het aanvankelijk succes bekroond hebben gezien met den verkoop van zoovele honderden exemplaren, als er nog bij Holtus en anderen voorhanden waren. En nu? Staat het hun niet te wachten, dat die allen als even zoovele bewijsstukken tegen hen zullen worden ingebracht? Mogelijk wist de bode, die hun de tijding der huiszoeking bracht, reeds dat de Koning de bui, die hij eerder dan de overigen had zien aankomen, zooveel mogelijk afgeleid had en kon hij hen dus eenigszins gerust stellen. Wij vernemen hieromtrent niets. Hoe dit echter zij, (na de dringende aanmaningen hunner bloedverwanten en vrienden gevoelen zij dit zeer goed) zij kunnen nu toch niet in de stad blijven; en als er bevel tot «apprehensie» gegeven wordt, zijn de vogels, dank zij het trage handelen van Schepenen, gevlogen.

Terwijl drie der deelnemers aan het komplot hunnen rechters ontvlucht, in den vreemde ronddolen, willen wij

(1) Zie H.S. stukken van den Hoofdofficier van der Hoeven te Rotterdam, in het Gemeente-Archief aldaar.

nagaan, hoe het in de woning van Holtus was toegegaan na de waarschuwing door Isaac de Koning aan diens dochter gebracht, om alle exemplaren te vernietigen. Hebben wij den sluier reeds een weinig opgelicht, die ook dit gedeelte der geschiedenis van ons pamflet omhulde, de inlichtingen uit den mond van personen, die ooggetuigen of behulpzaam waren in dit gedeelte der conspiratie, is, naar wij mogen aannemen, even onwraakbaar als getrouw en wel waard om hier te worden medegedeeld.

Adriana Maria talmt na het bezoek van de Koning niet. Heeft hij haar niet aangeraden om alles te verbranden, — in zijn verzoekschrift den 9 October 1786 bij Schepenen van Rotterdam ingeleverd, wijst hij er zelfs op, dat hij dit met Holtus, na het verschijnen van het plakkaat der Staten van Holland, reeds overeengekomen was — en is er daartoe geen goede gelegenheid bij Jacob Korthals, met wiens vrouw zij bevriend is? Met deze laatste brengt zij, volgens haar verhoor, de boekjes uit den lederen koffer in verscheiden gangen naar de branderij. Twee uren hadden zij er voor noodig om ze alle uit dien koffer te verwijderen. Had dit des Zondags plaats, reeds Zaterdag den 17 November had — indien wij zijn getuigenis mogen gelooven — de meesterknecht der branderij, Johan Michael Ley, met zijn kameraad «op order van hun meester een groote coffer uit de woning van Holtus weggehaald». Dienzelfden Zaterdagmorgen was de oudste dochter van Holtus, gehuwd met zekeren Scheenaerts, bij juffr. Korthals geweest en had daar eenige papieren, die zij bij zich had, verbrand. 's Middags was zij voor hetzelfde doel nog eens teruggekomen. Ook was Isaac de Koning, zoo getuigt de vrouw van Korthals op hare beurt — terwijl Korthals-zelf, bij dit verhoor, waartoe beiden opgeroepen waren, bescheiden achter de coulissen blijft — dien zelfden dag bij hen geweest om op het weghalen en verbranden dier

boekjes uit Holtus' woning aan te dringen. Uit een kist op den zolder naast het woonhuis van Holtus haalden zij en de dochter van voornoemde nog eenige exemplaren, die zij in een luur pakten en medenamen. Samen zijn zij daarop geweest in een kelder van juffrouw van Lier, waar «almede een kist stond, waarin Boekjes waren». Zoo werd van lieverlede het geheele restant in de branderij van Korthals gebracht en ten vure gedoemd. Zooals verder uit het verhoor van Gerarda Woutera Korthals-van der Star blijkt, hebben beide vrouwen eerst getracht, zonder hulp van anderen de exemplaren onder de ketels te verstoken. Dit gelukte echter niet. De branderij kwam vol rook en men zond om den meesterknecht. Op last zijner meesteres, die tamelijk bij de hand schijnt geweest te zijn, kwam Ley op Zondagmiddag naar de plaats, waar zooveel dukaten in rook opgingen. Door het openen eener schuif trok de rook op en zag hij eenig papier liggen, «hetwelk bestond in eenige boekjes, zonder dat hij depositant weet, wat den inhoud daarvan is geweest». Men zeide hem, «dat hij die verstoken moest» en «in het bijzijn van Jacob Korthals «die er slechts zeer korten tijd bij tegenwoordig was», diens huisvrouw, de jongste dochter van Holtus en nog een heer, «aanhebbende een bruine jas» (volgens het getuigenis van Adriana Maria was dit de Koning) verbrandt hij niet alleen de daar liggende, maar ook «de meerdere» door de twee vrouwen nog aangebracht. Hij meent, «dat de alzoo verstookte boekjes wel drie à vier hondert hebben bedragen, als zijnde daarmee bezig geweest tot des middags ten Een uren».

Alle exemplaren zijn verbrand, met uitzondering van «drie stuks evenwel», die Jacob Korthals, naar wij van Adriana Holtus vernemen, «tusschen zijn boezem gestoken en met zich genomen heeft; dan, die naderhand zooals zij dep^{te} is geïnformeerd mede door hem zoude zijn ver-

brand». Zoo zijn de bezwarende bewijsmiddelen vernietigd en ook de Koning maakt zich kort daarop uit de voeten.

Nu wij, door authentieke stukken voorgelicht, getuigen zijn geweest van de wording en vernietiging van dezen nadruk, willen wij den afloop der procedure tegen het viertal, dat er aan schuldig was, evenzoo zoeken te leeren kennen en dit zal ons te gemakkelijker vallen, daar de vlucht van drie der deelhebbers den gang der zaak zeer vereenvoudigde.

Daar Holtus in verzekerde bewaring was en de anderen buiten 's lands zwierven, behoefde men zulk een grooten spoed niet te maken en de Crimineele Officiersrolle van 1706—1784 meldt ons dan ook, dat twee der drie voortvluchtigen eerst den 19 December zijn gedagvaard om op 3 Januari 1782 voor Schepenen te compareeren. Aan deze oproeping werd natuurlijk niet voldaan, evenmin als aan de daarop gevolgde citaties, die de drie afwezigen golden (1) en plaats hadden 24 Januari, 21 Februari en 14 Maart 1782. Drie maanden na de laatste oproeping, werden zij eindelijk bij verstek veroordeeld tot bannissement en boete.

Hiermede zou het eerste bedrijf van deze zaak zijn afgespeeld, ware Hendrik Holtus niet nog altijd in hechtenis geweest. Zijn verraad was echter niet met invrijheidstelling beloond en onthief den schuldige evenmin van de te betalen boete. Wij moeten het, naar ik meen, aan dit laatste toeschrijven, dat (2) de procureur Pieter Beyerman op 7 December 1781, «uit naam en in 't bijzijn van Hendrik Holtus, thans gedetineerde, en van zijne echtgenoote declareert, dat zij, door geleden schaden en misfortuynen, buiten staat zijn geraakt derzelve Crediteuren hun geheel achterwezen te kunnen voldoen en betalen, en derhalven

(1) Crimineele Officiersrolle 1706—1784.

(2) Resolutiën van de Heeren van de Weth 1781.

verzoeken dat gemelde boedel ten nutte van haare crediteuren moge worden geïnventariseerd en vervolgens gebragt onder sequestratie». «De HH. van Basel en van IJsendoorn als Schepenen, en een secretaris der stad worden tot de inventarisatie gecommiteerd» en nadat hun Rapport gehoord is, worden op 11 December de firma's Cornelis van der Kun en Zonen, en van Baerl & van der Ven als sequesters aangesteld. Nog was echter het leed niet ten einde. In Maart 1782 (1) boden vrouw en kinderen van den gedetineerde een request aan bij de Staten van Holland om invrijheidstelling van den man, «die de daders toch aangewezen en daarom recht op de toegezegde straffeloosheid had». Zij dringen er op aan met de mededeeling: «dat hunne Man en Vader respectie reeds de ouderdom van zeventig jaeren heeft bereikt en door een Detentie van bijna vier maanden reeds aanmerkelijk in zijne gezondheid is benadeeld». 't Mocht niet baten. Volgens een extract uit de Resolutiën der Staten, gevoegd bij het afschrift van het request (2), werd dit verzoek afgeslagen.

Nog volle drie maanden zou de grijsaard de gevangenschap dragen. Op 27 Mei presenteerden «Johanna Maria van den Nouweland, huisvrouw van H. Holtus; Petronella Maria Holtus, huisvrouw van Adrianus Scheenaerts, Quirina Johanna Holtus, huisvrouw van Leonardus Jacobus de Ruyter en Adriana Maria Holtus een ootmoedige supplicatie aan de Ridderschap Edelen en Steden van Holland om aan hunlieder man en vader respect., Hendrik Holtus, die gratie en genade te bewijzen van bij brieven van abolitie te aboleren en te niet te doen al hetgeen Hy... mogt hebben misdaan...»

(1) Crimineel Sententieboek N°. 14.

(2) H.S., in de collectie stukken van den heer J. A. van der Hoeven, op het archief der gemeente.

Na deliberatie en met goedvinden van Zijne Hoogheid Willem Princè van Oranje wordt hem nu dan eindelijk de vrijheid toegestaan. Maar welk eene! Hij zal vrij zijn ... maar is gehouden «zich voor altoos buiten het ressort der Provincie te begeven en daarin nimmer terug te koomen op poene van anderzints te zullen verliezen het effect der abolitie».

Daar opent zich op 19 Juni zijn kerker. Hij wordt opgehaald in het raadhuis, waaronder hij maanden lang zuchtte. De uitspraak wordt hem medegedeeld en zijne detentie is geeindigd. Op het vernemen van zijn bannissement uit de provincie «verzoekt hij, dat hem door de vergadering zekeren tijd mogte worden verleent ten einde zijn particuliere zaken te redderen» en men staat hem «den tijd van vier weeken toe, des dat hij verpligt zal zijn, gedurende dien tijd zig stil in zijn huis te houden zonder zig onder wat pretext hoegenaamt op straat te begeven».

Waar Holtus heengegaan is, heb ik niet kunnen nagaan. Dat de zeventigjarige boom, in zijn ouderdom verplant, niet lang meer geleefd heeft en hij buiten Rotterdam gestorven is, zonder eene poging te hebben kunnen wagen om van de ballingschap ontheven te worden, laat zich, uit de afwezigheid van ieder schriftelijk stuk daaromtrent, vermoeden. De naam Holtus leefde echter op den Schiedamschen Dijk nog jaren voort. In 1790 vinden wij Steven Holtus te dier plaatse als slijter vermeld. Wij mogen het er voor houden, dat dit een zoon was van Hendrik Holtus, (wiens eerste huwelijk met Hendrika Beurs, in Juni 1744 in de Steigerkerk voltrokken kinderloos schijnt te zijn geweest) en van Anna Maria van den Nouweland, den 8 Mei 1746 te Delft gehuwd, die zijnen vader in de zaken opvolgde. Den 16 Juni 1751 toch werd in de Steigerkerk de doop bediend aan Stephanus Adrianus Quirinus, zoon van H. Holtus en A. M. v. d. Nouweland.

Naamgevers van dezen jongen waren praenobilis D^{nus} Stephanus Adrianus Comitum de Welderen en Domina Quirina Joanna Pauw, «vulgo gebore van Hijningen». Wat oorzaak mag zijn geweest dat zoo aanzienlijke doopge-
tuigen bij dezen zoon en bij de, reeds uit het request bekende dochter, Quirina Johanna, zijn opgetreden, vermeldt het Trouw- en Doopregister der Steigerkerk natuurlijk niet en aan gissingen willen wij ons niet wagen.

Ik mag het er voor houden, dat ik de geschiedenis van Hendrik Holtus, voor zoover die eenigszins met het pamflet: «Aan het Volk van Nederland» in verband staat, volledig heb verhaald.

Hoe ging het echter met de overige drie? Moeten wij ons met den heer Loosjes «vergenoegen met de wetenschap dat Koos Horrel, (Jakobus Bronkhorst) en consorten zuidwaarts zijn gevlucht, zonder te weten waar wij hen zoeken moeten; te Ostende, te Antwerpen of in Frankrijk?» (1) Volstrekt niet. Omtrent twee van de drie kan ik meer dan ééne bijzonderheid mededeelen.

Hadden Bronkhorst, de Leeuw en de Koning in Mei 1782 reeds een request om abolitie aan de Staten ingezonden, hierop was afwijzend beschikt. In Juli 1783 was het lot Jan de Leeuw, — die kennelijk liever alles doorstaan wilde, dan langer balling te zijn — gunstiger. Na in October 1782 om abolitie te hebben gerequestreerd, waarop gunstig antwoord gekomen was, stond den 9 Juli 1782 de Procureur Justus van der Mey bij Schepenen binnen om uit naam van Jan de Leeuw mede te deelen, dat hij ingevolge het appointement op zijn request van 8 October 1782 geneigd was ex carcere zijn verdediging te doen en op 15 Juli bericht de cipier «dat de Leeuw zich in hegtenis heeft begeven». Uit de ver-

(1) Loosjes, a. w. pag. 39.

hooren daar ondergaan (1) vernemen wij het volgende:

Jan de Leeuw, 32 jaar oud, geboortig van Vlaardingen, woonde den laatsten tijd in Ostende, waar hij met het verkoopen van boeken den kost trachtte te winnen. Hij had dáár, door zijn knecht Jan Hendriksen en door eenen van der Zwem, bericht van de herhaalde dagvaardingen gekregen. Het request om abolitie had hij, ofschoon hij zich onschuldig achtte, mede geteekend, omdat het, op een zegel van *f* 36 geschreven, geheel verloren zou zijn geweest, indien hij dit niet had gedaan. Hij achtte zich echter door het innaaien der boekjes, waarvoor hij een halven stuiver per stuk genoten had, niet schuldig en daar hij geen enkel exemplaar verkocht had, had hij er overigens geen voordeel van gehad. Had hij den ganschen inhoud van het boekje gekend, hij zou het niet hebben ingenaaid. Na dit alles in zijn eerste examen te hebben medegedeeld, verzoekt hij onder cautie te worden ontslagen. «Schepenen vinden echter goed dat hij zal blijven geincarcereerd, immers totdat de Hoofdofficier zijn verhooren zal hebben gesloten». Bij het tweede examen kon hij niet anders dan erkennen, «dat het hem wel wonderlijk voorkwam om ten huize van een wijnkooper boekjes in te naaien, die bij Jacobus Bronkhorst, die zelv een boekverkooper is en dus dien winst wel naar zig nemen kon, gedrukt werden». Het had hem echter geen kwaad vermoeden gegeven, daar Holtus gezegd had, dat Bronkhorst het te druk had, ook had hij het boekje niet genoegzaam ingezien om argwaan daaromtrent te koesteren. «Zijne aanhoudende absentie was overigens niet aan hem te wijten. Hij is vaak genoeg willen komen, maar men ried het hem af». Het derde examen knoopt zich aan de mededeeling vast, dat hij zich aan niets dan aan

(1) Crimineel Examenboek N°. 37.

het innaaien schuldig weet. Op de vraag of hij kan bewijzen opgave aangaande zijne onschuld te hebben gedaan, zegt hij, dat Reinier Arrenberg (drukker der Rotterdamsche Courant) dit zou kunnen getuigen en dat het zou kunnen blijken uit verscheiden brieven door hem aan den reeds genoemden van der Zwem geschreven. Staande deze vergadering wordt Pieter van der Zwem ontboden, deze «exhibeert verscheiden missives van de Leeuw tijdens zijn afwezigheid geschreven», die zeer voor hem schenen te pleiten, zoodat hij onder borgstelling van dezen vriend, en onder handtasting den 26 Juli 1782 werd ontslagen.

Op den 1 en 14 Augustus d. a. v. liet hij een extra vergadering van het boekverkoopersgilde beleggen op de Beurs, waarvoor hij volgens het Gildeboek *f* 8. — aan kamerhuur en Salaris van Hoofdlieden betaalde. Of dat was om zijn onschuld te bewijzen, of eenvoudig om zijn rentrée in het gilde te vieren wordt daar niet gemeld. Hij nam echter zijn vak weder op. In 1784 verschenen er reeds o. m. twee brochures over de luchtballons bij hem, en, zooals uit Hofstede's Apologie (1) blijkt, had de droeve ervaring met ons pamflet hem den moed voor dit soort van uitgaven niet benomen. Was hij gehuwd met Barbara Superus, dan werd hem (volgens het Doopregister N°. 38 der Gereformeerde Gemeente) op den 3 October 1786 een zoon geboren, die Leendert werd genoemd. Hij leefde als uitgever nog eenige jaren te Rotterdam, maar daar ons uit dit leven weinig bekend is, nemen wij hiermede afscheid van den gerehabiliteerden, maar toch naar het schijnt zedelijk niet veel verbeterden deelgenoot in den nadruk van het «fameus libel».

(1) Zie het door Prof. Hofstede omtrent de Leeuw gemelde in de Bijlagen.

Was het Jacobus Bronkhorst wellicht beter bevallen in Ostende? Of toog hij naar Antwerpen of Frankrijk? Neen.

In meer dan één opzicht is zijne geschiedenis zeer verschillend van die der anderen. Waren de Leeuw en de Koning eerst op 19 December 1781 voor de eerste maal geciteerd om op 3 Januari 1782 voor Schepenen te verschijnen, Jacobus was reeds 5 December bij edicte en klokbeslag als de hoofdschuldige (immers als drukker?) tegen 3 Januari gedagvaard; hij verscheen toen niet. Daar de Leeuw, de Koning, en Bronkhorst op ééne plaats het afgewezen request om abolitie teekenden, zijn zij blijkbaar, na hunne vlucht, voor eenigen tijd weder lotgenooten geweest. Hoe lang hij nog buitenslands mag hebben gedwaald, kan ik niet zeggen; zeker is, dat den 5 Juli 1785 zijn eerste verhoor te Rotterdam plaats had. Zeide ik vroeger reeds, dat die verhooren het bewijs leveren dat deze deelhebber aan het complot een «gladde vogel» was, evenals bij de Leeuw willen wij ook deze «examens» hooren, in zooverre zij ons iets nieuws omtrent de geschiedenis van ons pamflet leeren. Zij werden gehouden op den 5, 7, 13, 14, 19 Juli en den 16 Augustus 1785 (1). In deze examens verklaart hij 37 jaar oud en lettergieter te Utrecht te zijn. Eerst door Holtus tot den nadruk aangezocht, bij wien zich later Isaac de Koning gevoegd had, was hem door dezen gezegd, «dat het een brief was over de heerschende Oorlog met deze Republyk van Engeland. Hij vond het niet vreemd dat Holtus, een wijnkooper, en de Koning, een comptoirbediende, hem een voorstel deden om voor hunne rekening dit boekje te herdrukken», daar zoo iets hem meer voorgekomen was; ook zag hij er in het minst geen ge-

(1) Crimineel Besoigne- en Examenboek N°. 39.

heim oogmerk in. Nooit had hij bovendien geweten, dat een drukker voor den inhoud van een boekje aansprakelijk was. Wat meer is, hij kende den inhoud niet en wist niet dat het verboden was, zelfs gebruikte hij niets geen «precautie». Voor zijn drukken ontving hij drie honderd twintig guldens, door Holtus en de Koning ieder voor de helft te betalen, het papier daaronder gerekend. Na het drukken heeft hij er geen exemplaar meer van gezien of verkocht. Lezen deed hij het in de verste verte niet en van de geheele zaak had hij niet het minste kwaad vermoeden. Zijn vader ried hem aan het verzoekschrift om abolitie te teekenen, anders had hij het zeker niet gedaan. Tracht men hem bij ieder examen door fijner strikvragen te vangen, hij is geen oogenblik uit zijn rol en ontkent brutaalweg elke schuld. Op de vraag hem gedaan: «Of hij niet moet erkennen een boekje van dat formaat als hem in judicio vertoont (is) te hebben gedrukt» geeft hij een antwoord dat te opmerkelijker is omdat het door het getuigenis van anderen schijnt te worden bevestigd. Bronkhorst erkent, «dat hij een boekje, den titel voerende «Aan het Volk van Nederland» gedrukt heeft, van hetzelfde formaat en van dezelfde extentie als het boekje aan hem in judicio vertoont en zoo hij meent ook van die gedaante van letter, hoewel hij dit laatste niet zeker kon bepalen, omdat het zoogenoemde boekje niet is geweest een exemplaar, dat hij gevangene op zijn drukkerij heeft laten drukken, vermits hij onder elk exemplaar heeft laten zetten Gedrukt ter Boekdrukkerij van J. Bronkhorst».

Mij kwam deze verklaring van Bronkhorst als de grootste leugen in zijn door en door onwaarachtig getuigenis voor. Hoewel ik wel voornemens was er melding van te maken, ontzeide ik hieraan alle geloof, toen mij op het onverwachtst het origineel van het volgende autentieke en

met hunne handteekeningen gewaarmerkte stuk (1) in handen kwam:

«Hermanus Wolfers, Mr. Paruykmaker en Hendrikus Lonnemans, beide wonende binnen deeze stad en zijnde van vereischte ouderdom mij Notaris bekend, dewelke verklaarden ter Requisitie van Jacobus Bronckhorst Boekverkoper alhier waar te zijn

Dat zij deposanten eenige weeken geleden zonder in den praecisen tijd behaalt te willen zijn hebben gezien een gedrukt Exemplaar van zeker Boekje waarvan den titul was aan het Volk van Nederland en dat agter het zelve Boekje en wel op de laatste Pagina of bladzijde gedrukt stond te Rotterdam ter Boekdrukkerije van J. Bronckhorst.

Gevende zij deposanten voor Redenen van wetenschap al hetgeene voorsz. staat alzoo gezien en de gemelde gedrukte woorden nog in goede geheugenisse te hebben en voords als in den text bereid zijnde zulx ten allen tijde des gerequireerd nader met solemneele Eede te bevestigen.

Aldus gepasseert binnen Rotterdam ter presentie van Daniel Pitton en Gerrit Hendrik Veltman Junior als getuigen.

(was geteekend) HERMANUS WOLFERS.

HENDRICUS LONNEMAN.

G. v. LOOY HOUTHOFF Notaris.»

29 Maart 1786.

Hebben wij nu hier te doen met een door twee handteekeningen bekrachtigd valsch getuigenis? Ik durf het niet beslissen. Zeker maakt het de juiste bepaling der

(1) Stukken rakende crimineele zaken, F. 139. h., (in het archief der gemeente.)

verschillende uitgaven niet gemakkelijker. Wel doet de datum van dit stuk de vraag rijzen, waarom was in 1786, zeven maanden na zijn invrijheidstelling, zulk eene notarieele verklaring noodig? Zoolang het mij echter niet gelukt op deze beide vragen eenig voldoende antwoord te vinden, meen ik de waarheid, zelfs van dit officieele stuk te mogen betwijfelen.

«Kon hij», zoo getuigt hij verder, «zich volgens zijn zeggen, niet herinneren of de nadruk met descendiaan of garmond letter gezet is, hij weet wel, dat hij het regul voor regul en pagina voor pagina nagedrukt heeft». «Of het boekje opruiend is, kan hij niet erkennen», want hij las het nooit. Ook weet hij niet, of er onder denzelfden titel niet-lasterlijke boekjes uitgekomen zijn. Op de vraag: «Of het bij hem gedrukte exemplaar niet mede naamloos is geweest?» antwoordt hij ten slotte, «dat het een naamloos boek is geweest, omdat de naam van den schrijver daar niet in bekend is geweest, althans niet op het tytelblad, dat hij gevangene gezet heeft, dat hij wijders zijn naam achter aan het exemplaar, het geene hij heeft gezet, geplaatst heeft en wel aldus: Ter Drukkerij van J. Bronckhorst. Hij heeft hiervoor geen ander bewijs als zijn woord, daar hij geen enkel exemplaar behouden heeft.»

Wij stappen hiermede van zijn verhoor af. De Hoofdofficier vond, wat Bronckhorst getuigde, onaanneemlijk en wij vereenigen ons daarmede gaarne. Op 19 Augustus doet deze ambtenaar verzoek Jacobus Bronckhorst in ordinair proces te ontvangen. Hij stelt zich voor binnen acht dagen eisch tegen hem te doen en hem verdediging ex carcere toe te staan. Den 25 d. a. v. declareert de Hoofdofficier genoeg te nemen met den op dato gepasseerden borgtocht ten zijnen behoeve van wegens de gevangene J. Bronckhorst gedaan. Ook deze wordt daarop «provisioneel uit deszelfs detentie ontslagen».

In de Trouwregisters van Rotterdam staat op 28 Juli 1787 het huwelijk ingeschreven van Jacobus Bronkhorst en Anna Geertruyda van Veurden, weduwe. Zeventien jaar zijn zij in gelukkigen doch kinderloozen echt verbonden geweest. Op den 5 Januari 1804 vinden wij in de Rotterdamsche Courant de volgende advertentie:

«Met hartelykste droefheid berichte ik aan Vrienden en Bekenden, dat myn zeer geliefde Echtgenoot, Jac. Bronkhorst, na eene uitteerende ziekte, dezen nademiddag, in den ouderdom van circa 56 Jaren, overleden is».

Woensdag den 4 Januari overleden, werd hij den 7 d. a. v. begraven in een huurgraf in de Prinsenkerk, (oude pand 17). Al spoedig bleek het der weduwe, (Anna Geertruida van Vuuren wordt zij genoemd in het stuk (1), waaraan wij het volgende ontleenen), buiten gemeenschap van goederen met hem getrouwd, dat de boedel insolvent was. Daarom passeerde zij eerst een acte van beraad. Na overleg met Gerrit Hannef en Ego van Wolfsbergen, door Bronkhorst bij testament als executeurs, voogden en administrateurs benoemd, leverde zij daarop met deze gezamenlijk een akte van repudie in. Als curators werden nu benoemd Leonardus Plemp van Duyveland en Jan Haakman, beiden klerken ter secretarie.

De inboedel bestond uit een leesbibliotheek van ongeveer drie duizend boeken, boekverkoopers-commissiegoed, eenig nieuw zoo gebonden als ongebonden kerkgoed en andere winkelwaren.

Na de inventarisatie werden de boekverkoopers Cornel en van Baalen als deskundigen aan de curators toegevoegd. Dezen achtten het 't voordeeligst de leesbibliotheek en bloc te verkoopen. De winkelwaren moesten onder

(1) Genealogische aantekeningen betreffende Rotterdamsche geslachten, i. v. Bronkhorst. (Archief der gemeente).

de boekverkoopers, wonende binnen de republiek, worden verkocht.

Pieter van Ollefen, winkelknecht van Bronkhorst, bood voor de leesbibliotheek, kasten, winkelkasten en planken *f* 1300. Daarop taxeerden Cornel en van Baalen, en Ego van Wolfsbergen de leesbibliotheek, maar kwamen allen tot een lager bedrag dan het gebodene. Zonder toestemming van de Regeering mocht dat overdoen echter niet plaats hebben. De machtiging werd dus gevraagd en gegeven... mits er eerst eenige advertentiën werden geplaatst. Zoo verscheen den 13 Maart voor 't eerst de volgende advertentie in de Rotterdamsche Courant:

«Iemand genegen zynde om de Nagelaten Lees-Bibliotheek van Jacobus Bronkhorst, bestaande uit circa 3000 Werken, in zyn geheel (om contant geld) te koopen, adresseere zich voor den 1 April aanstaande by L. Plemp van Duyveland en Jan Haakman, Klerken ter Secretary der Stad Rotterdam en Curateurs in den gerepudieerden Boedel van gemelden Johannes (sic) Bronkhorst».

Bood er niemand (en dit geschiedde hier), dan konden Curateurs haar aan van Ollefen verkoopen.

Het commissiegoed werd teruggezonden. Wie zou in 1781 hebben durven denken, dat Bronkhorst in 1804 in relatie zou staan met confraters van zuiver Orangistische kleur als Hofhout, Bennet, d'Agé en anderen en dat hij werken als die van Bilderdijk en Scharp zou debiteeren, en toch de officieele bescheiden stellen dit boven allen twijfel.

Na kennisgeving aan de confraters verkochten Cornel en van Baalen de winkelgoederen. Deze verkoopung bracht *f* 1392.— op, waaronder begrepen was eene som van *f* 362.17 aan pennen!

Zijne boeken waren voor de rendanten zeer duister, zoodat zij geruimen tijd noodig hadden en deze over

een tiental jaren moesten nagaan om te ondervinden of ook alles behoorlijk was geboekt, waarbij hun bleek dat er nog verscheiden posten bij te boeken waren.

Dit is de laatste herinnering, die ons bewaard is aan den man, door wiens winzucht Nederland een der nadrukken van «Aan het Volk van Nederland» bezit, waarvan hij echter financieel niet veel vruchten plukte.

Hoe gaarne ik den lezers ook de verdere lotgevallen van Isaak de Koning zoude mededeelen, de bronnen ten archieve, die overigens zoo mild vloeiden, weigerden mij met eene enkele uitzondering hunnen dienst. Hij was boekhouder bij verschillende Heeren, dit weten wij, en de jongste dochter van Holtus noemde den Heer Caarten als een van die. Maar was hij altijd boekhouder? Of verzocht de Collecteur Lydeloff den 10 November 1764 ter secretarie «assistentie als naar gewoonte» ter inventarisatie en executie van zijn bezitting? En werd Petrus Vink, na deliberatie daartoe, «als clerq», geordonneerd dien collecteur behulpzaam te zijn in de boedels van Isaak de Koning en Pieter Lodesteyn? Was de Koning dan toen, evenals Lodesteyn, slijter? Is misschien de Heer Caarten, die als patriot bekend stond, de man geweest voor wien de Koning zich als tusschenpersoon gesteld heeft, indien de herdruk dan door een «grooten heer» moet aangemoedigd zijn en was er een oorzaak waarom hij, de laatste van allen, vrijheid vroeg om in zijn vaderland terug te komen? Ik kan, ondanks alle aangewende moeite, op geen dezer vragen tot nu toe eenig antwoord geven.

Slechts weet ik dat hij op 9 October 1786 een adres tot terugkeer indiende (1), waaruit het volgende nog wetens- en naar mijn oordeel, ook geloofwaardig is.

(1) Crimineel Besoigne en Examenboek N°. 43.

In de maand September 1781 had hij gevonden zeker boekje, geintituleert «Aan het Volk van Nederland», waarna het in een gezelschap, waar hij ook was, ter sprake kwam. Daags daarna aangezocht door Holtus, die in dat gezelschap tegenwoordig was, dit werkje aan hem «ter lecture» te geven, heeft Holtus hem later voorgesteld, dit boekje voor gemeene rekening te herdrukken, «vermits daarmede, na het voorgeven van dezen, veel winst te doen was, terwijl voor het zelve werkje reeds door veele meer dan zes ducaten betaald wierd».

Hij had vervolgens tot den herdruk voor gemeene rekening besloten, «ziende dat hetzelfde boekje zeer duur wierd verkogt en dat door de Edele Achtbaere Heeren, die van den Gerechte deser stad (hoezeer andersints zeer practicabel ingeval er naamloose geschriften in dese stad wierden verkogt of gestrooyd), niet wierd verboden of op eenige wyze het debiet daarvan belet». Na het afdrukken verspreidde zich eerst het gerucht, dat het door de H.H. Staten van Holland en Westfriesland verboden was als «traduceerende» den Prins van Oranje. Na het verraad van Holtus had hij alleen op aandringen van deskundigen, die hij raadpleegde, «propter temporis injuriam» de stad verlaten, maar was zich geen schuld bewust, daar het geheel tegen zijne intentie was, dat Holtus de nog voorhanden exemplaren niet onmiddellijk verbrand had, toen het werkje verboden werd. «De daad van den suppliant was dan ook geheel onderscheiden van de misdaad, waarbij iemand alleen uit desobedientie van den Souverein zich engageert om met iemand anders in de wereld te brengen een werkje, waarin men den Souverain beleedigt en waardoor een nadeelig boek, te voren nooit bekend of gezien, in het licht word gebragt, en de gemeente ietwes geleerd wordt, waardoor de securiteit van den lande, de vryheid der ingezetenen etc. word ondermijnt».

«Mitsdien vertrouwt hij eerbiedig dat zijn daad geen misdaad involveert, maar dat op zijn best genomen, door den suppliant alleen eene onvoorzigtigheid is begaan, waaromtrent hij een civiele boete zoude kunnen geïncureert hebben».

«Hy was dan ook wel voornemens geweest zijne defensie op die wijze tegens den Heer Hoofdofficier te doen, dog, hem geen procedures van desen aart lykenende, zoude hy liever zien dat deze zaak by U Edele Achtbaere civiel en composibel wierde verklaart».

Op dit verzoek werd schriftelijk bericht gevraagd van den Hoofdofficier der stad en den 12 d. a. v. kwam dit keurig gestelde stuk ter vergadering van Schepenen in. Wij ontleenen daaraan het volgende:

Er is, aldus bericht de Heer P. Gevers, toen ter tijd Hoofdofficier, geen verschil meer over- en er behoeft geen onderzoek meer plaats te hebben naar den aard en natuur van het alom bekende boekje, door den Souverein als lasterlijk en oproerig beschouwd en als zoodanig bij placaat van 19 October 1781 verboden; en al is het ook vóór het verschijnen van dit placaat afgedrukt dan valt het toch in de termen van het placaat van 7 Maart 1754.

Over het vonnis dus geen verschil. Iets anders is het dat het den als zoodanig veroordeelde ten allen tijde nog vrij staat te proponeren zich te defenderen zoowel wegens zijne absentie als wegens zijne onschuld.

Zijn dus de redenen, welke de Requestrant opgeeft eenigzins voldoende, «zoo hebben Edel Achtbaren dan ook de bevoegdheid om in weerwil van het reeds geslagen vonnis op de voorgestelde gronden van verdediging zoodanig regard te slaan», als zij naar hun verlicht oordeel meenen te behooren en «zulx ofschoon de Requirant zich enkel per Requeste en niet in persoon of ex carcere kome te verdedigen, nadien dit alleen vereischt wordt in een geval waarin de misdaad... uit derzelve aard en

natuur lijfstraflijk en dus de persoon zelve benodigd is, maar geenzins in eene omstandigheid als deze, waarin oorspronkelijk en regulariter alleenlijk tot eene geldboete gecontendeerd en dus de straf buiten de tegenwoordigheid van den persoon geoeffend en ter uitvoer gebragt kan worden — dit zoo zijnde is de vraag alleenlijk: zijn de redenen, welke de Requirant... tot zijne verschoning heeft bijgebragt, gewigtig genoeg om aan desselfs verzoek in dese een gunstig oor te verleenen».

Ratione officii maakt de Hoofdofficier geen bezwaar om op die vraag toestemmend antwoord te geven en voert daartoe het volgende aan:

«Zoodra het placaat van Hun Edele Groot Mogende op den 19 October 1781 in het licht verscheen, verspreidde zich alom schrik en verlegenheid in de gemoederen der ingezetenen, nadien het boekje Aan het Volk van Nederland zoo overvloedig uitgestrooid zijnde, reeds in zooveele handen was en een ieder voor de ontdekking daarvan bedugt was. De strengheid van zodanige wet moest dus vooral den Requirant, die hetzelfde had doen herdrukken, met angst vervullen en voor de vervolging doen vrezen, toen hij hoorde dat hij deswege reeds beschuldigd was; ontrustende aandoeningen, vermeerderd door de sterke aanzoeken van bekommerde vrienden en naastbestaanden, hebben den Req^t. natuurlijk moeten bewegen om zijn heil in de vlugt te zoeken... terwijl de crimineele procedures... de vergeefsche pogingen ter verkrijging van abolitie en het daarop gevolgd contumacieel vonnis... en vooral gebrek aan kundige raadgevers, de eenige oorzaken zijn dat den Requirant zoo lange voortvlugtig gebleven is. — Geen versmading derhalven van het Rechterlijk gezag, maar een samenloop van gantsch andere omstandigheden tot die afwezigheid aanleiding gegeven hebbende, kan deselve uit dien hoofde zeer gemakkelijk verschoond worde».

De redenen tot zijne ontschuldiging aangevoerd, komen den heer Gevers allezins waarschijnlijk en bestaanbaar voor:

«Het is zeker dat de stem der verontwaardiging over de schandelijke werkeloosheid van de uitvoerende magt in dien verraderlijken Engelschen oorlog zich in den Jaere 1781 reeds vrij sterk begon te verheffen 't geen aanleiding gaf dat het boekje Aan het Volk van Nederland, waarin de oorzaken van 's Lands rampen niet onduister aan den dag gelegd wierden, over al gretig gezogt en gelezen wierdt.

«De winzucht die te ver gedreven doorgaans de raad der voorzigtigheid versmaad, kan zeer ligt den Requirant tot zijne ongeoorloofde onderneming hebben aangespoord, zonder dat hij juist van het lasterlijke en oproerige van dit geschrift is overtuigd geweest. Eensdeels omdat de menschelijke begrippen over de voortbrengsels van 't verstand nooit eenparig overeenstemmen en de onderscheidene gevoelens over den inhoud van dat werkje van elkanderen op denzelfden afstand geplaatst zijn als het patriottismus van de overheersching en Engelsgezindheid».

Als men nu nog in aanmerking neemt dat hij Adriana Holtus aangespoord heeft alle overige exemplaren weg te doen, dan blijkt wel dat Requirant geen toeleg gehad heeft om oproer en verdeeldheid te wekken, maar alleen door winzucht gedreven werd.

Hij acht dus onder verbetering, dat het meer als onvoorzichtigheid dan als misdaad aan te merken is en de Koning dus «civiel en composibel behoorde verklaard te worden». —

Waarlijk van zulk een pleidooi, waaruit warme belangstelling voor den veroordeelde spreekt, mogen wij een gunstig resultaat verwachten. Zeer teleurgesteld vernemen wij dan ook het lakonieke besluit door H.H. Schepenen genomen:

«Is goedgevonden en verstaan het verzoek van den Suppliant te declineeren en te wijzen van de hand».

Hiermede is het bannissement van de Koning bestemd en tevens door mij alles gezegd, wat ik omtrent dezen geheimzinnigen deelhebber aan het komplot heb kunnen vinden.

Er blijft na dit alles echter nog recht tot de vraag: Liet deze gebeurtenis nu nog andere sporen achter dan het zeker niet gering aantal officieele berichten, waarvan wij voor dit opstel gebruik hebben gemaakt? Zijn de tooneelen, die op de Hoogstraat en Schiedamschen Dijk werden afgespeeld, ons nog bewaard door de pen van den een of anderen geschied- of letterkundige dier dagen en heeft de drukpers ons het oordeel van den tijden stadgenoot doen kennen omtrent het origineel of den Rotterdamschen nadruk van het «fameus libel»?

In Rotterdam zelf schijnen zich niet veel personen met de beoordeeling van dit veel gerucht makende boekje te hebben ingelaten, al is het aantal degelijke beoordeelingen van den inhoud, den aard en het doel van ons pamflet ook, in zijn geheel genomen, veel grooter dan de heer Loosjes meent. In het eerste deel zijner Apologie (1) schrijft professor Petrus Hofstede op bl. 88: «tot zulk een hoogte is de boosheid geklommen, dat men in een allergoddeloost Geschrift, waar van Nederland nooit de weerga zag, 't welk getyteld is: Aan het Volk van Nederland, de Burgers van ieder Stad ten Wapen roept, om, wanneer de kans zig opdoet, het bloed van Oranje en alle Oranje gezinden te tappen. 't Is waar de Heeren Staten hebben, zoo wyslyk, als Godvrugtig, op dat afgryslyk Boekje, 't welk door meer dan zeven kwade geesten

(1) Apologie tegen de lasterende nieuwspapieren, en andere schriften van dezen tyd, enz. Rott. 1785—1789. 3 dln. 8°.

schynt uitgeblazen te zyn, een premie van veertien duizend gulden voor den ontdekker van desselfs Schryver gesteld; maar men heeft 'er mede gebadineert; het andermaal herdrukt en op nieuw verspreidt. Kan de boosheid hooger gaan? Ja nog hooger! Ze heeft eerst haar uiterste toppunt bereikt, sedert de Post van den Nederrhyn . . . wiens drukker zig niet verbergt, de hardiesse gehad heeft om, ten trots van den Souverain, en onder het oog van zyn Magistraat, het helsche Libel aan te halen, zyn laster tegen den Stadhouder, daarmede te bevestigen, en den afschuwelyken Maker van het zelve een Waardig Schryver te noemen. Zal de nakomelingschap het kunnen gelooven?»

Zoo was het oordeel van prof. P. Hofstede, reeds in 1747 een groot ijveraar voor het huis van Oranje, (getuige zijne «Dichtbloemen op het graf van Friso») en een van de heftigste bestrijders van den Groninger Hoogleeraar van der Marck, maar uitmuntende in wetenschap en kennis. Reeds vroeger hoorden wij hem een niet zeer gunstig oordeel uitspreken over de Leeuw, een der deelhoppers aan het complot, en dat dit niet malsch kon zijn, is te begrijpen van een man, die van de Patriotten in 't algemeen verklaarde: «Het gaat thans, korte gebeden, korte predicatien, maar lang in 't koffyhuis, lang in de herberg, lang in de bordeelen en eeuwig in de hel».

Ook in zijn Tweede Apologie bl. 208 komt hij nog eens op het «krachtig libel» terug.

Met hem waren er nog enkelen, die hun gevoelens over het verschenen pamflet door den druk bekend maakten.

Het ligt echter buiten het bestek van mijn opstel, alle, soms zeer karakteristieke, uitdrukkingen, die echter voor de geschiedenis van den nadruk van geen belang zijn, en door mij in verscheiden vlugschriften van dien tijd gevonden, mede te deelen. Voor hen, die er belang in

stellen, zijn onder de Bijlagen de titels opgenomen der in Rotterdam verschenen, of met de nadrukken in verband staande, pamfletten, waarvan het meerendeel in de Stedelijke Bibliotheek te vinden is.

Toen Bronkhorst in Rotterdam het pamflet «Aan het Volk van Nederland» nadrukte, woonde er op de Leuvehaven een zekere Adriaan Valk, vriend van Jhr. J. D. van der Capellen tot den Poll (1). In Overijsel geboren, was hij nu koopman te Rotterdam en zooals uit zijne briefwisseling blijkt, bevriend met burgemeester van Berckel (2), Fr. A. van der Kemp en anderen en evenals dezen, zeltisch patriot. Noch in de bescheiden, die ik op het archief raadpleegde, noch in een der pamfletten, wier titels men in de bijlagen vindt, wordt ook maar met een enkel woord gezinspeeld op het aandeel, dat deze Valk zou hebben gehad in den nadruk. De heer Loosjes komt echter in zijn werkje «Een krachtig libel» tot de overtuiging, dat Adriaan Valk de man is, door wien die nadruk in de wereld gekomen is. Hij vindt de gegevens daartoe in eenige der brieven, door van der Capellen tot den Poll aan Valk, en door dezen laatsten aan genoemden edelman geschreven, en in het pamflet: «De vuile gewinzoekers ten toon gesteld», waarin van een voornaam Heer gesproken wordt, die aan Jacobus Bronkhorst het nadrukken van «Aan het Volk van Nederland» opdraagt. Uitvoerige wederlegging zal men hier niet verwachten, maar, waar ik bijna geen enkel woord overnemen kan van de voorstelling door den heer Loosjes van de toe-

(1) Zie: Brieven van en aan Joan Derck van der Capellen tot den Poll, uitgegeven door Mr. W. H. de Beaufort, bl. 100, 200, 272, 278, 282, 286, 290, 292, 298, 317, 321, 340, 343, 386, 401, 468, 560, 564, 567.

(2) Brieven bl. 566.

dracht der zaak gegeven, acht ik mij toch verplicht de reden daarvoor in enkele regels mede te deelen.

Zie hier den gang der zaken volgens Loosjes: «Op aansporing van een Amsterdamschen vriend, (Tegelaar geheeten), die voor Vader Hooft en de Amsterdamsche Patriotten handelde, schreef J. D. van der Capellen tot den Poll op zijn buitengoed te Appeltern het libel. François Adriaan van der Kemp, doopsgezind predikant te Leiden, vermeerderde het met zijne opmerkingen en toespraken aan de waarde landgenooten en zorgde voor den druk. Hiertoe leende Heyligert te Leiden zijne pers, terwijl Dr. van Schelle dáár voor de rondstrooiing zorg droeg. Het voor druk en verspreiding noodige geld had Capellen zelf niet, maar daarvoor zullen Neef Hooft en diens rijke Amsterdamsche vrienden wel zorg hebben gedragen. Adriaan Valk te Rotterdam kreeg van deze eerste uitgave exemplaren, vertrouwde ze aan den boekverkooper Jacobus Bronkhorst ten verkoop toe en zorgde door dezen en zijne bondgenooten voor nadrukken en algemeene verspreiding daarvan, zoodat binnen ééne maand het volk van Nederland in het bezit was van «het ten uitersten seditieus en lasterlijk boekje».

Omtrent de aanleiding tot het schrijven, den auteur of de auteurs, den eersten drukker, de rondstrooiing te Leiden en de kosten der uitgave wensch ik voorloopig slechts op het volgende te wijzen:

Tegelaar vroeg geen werkje in den geest van ons libel aan van der Capellen, dit blijkt, dunkt mij, uit de enkele lezing van den brief, waaruit de heer Loosjes dit afleidt (1).

Gronden voor het vermoeden, dat van der Capellen en van der Kemp de auteurs niet zijn, vindt men in omstandigheden als de volgende: Dr. van Schelle zou,

(1) Brieven bl. 227.

indien zij beiden de schrijvers waren, dit wel hebben geweten en toen van der Capellen dood en van der Kemp in Utica (V. S. van Amerika) woonde, en er dus voor geen van beiden gevaar van te vreezen was, wanneer men hen als auteurs noemde, niet zulk een hartelijke wensch hebben uitgesproken, «dat de schrijver toch nog eens bekend mocht worden van dit naar zijn oordeel uitnemend werkje» (1), maar zijn hoogvereerden vriend wel als zoodanig hebben aangewezen. Wanneer we van prof. van der Marck in 1796 vernemen, dat hij «drie exemplaren van hetzelfde ontving onder een bloot couvert, waarvan hem het handschrift zoowel als het signet onbekend was», en slechts een der drie exemplaren, in de nalatenschap van van der Capellen gevonden (2), opengesneden was, zou er daar geen aanleiding zijn om te twifelen aan het auteurschap van van der Capellen? Dat opengesneden exemplaar doet denken aan nieuwsgierigheid naar den inhoud; het onopengesneden behouden der beide overige, waar er door anderen zoo gehaakt werd naar het bezit van een exemplaar, verraadt den schrijver al mede niet, terwijl het gelijk getal bij van der Capellen gevonden en aan van der Marck gezonden, doet vermoeden, dat men aan alle bekende patriotten, zonder onderscheid, drie exemplaren zond. Waar men in 1783 nog ernstig onderzocht of prof. van der Marck het pamflet ook op eene bijzondere pers, ten zijnen huize te Lingen, had gedrukt, kan er, dunkt mij, twijfel gekoesterd worden omtrent de juistheid der mededeelingen van den Post naar den Neder-Rhijn, die C. Heyligert te Leiden als den drukker van het pamflet aanwijst (3).

(1) P. van Schelle, Nagelaten opwakkeringen tot vaderlandschen moed en vryheidsliefde. Duink. 1792, bl. 5 e. v.

(2) J. I. van Doorninck, Vermomde en naamlooze Schrijvers. II. 5.

(3) Zie ook hierover Bijlage III.

Ware eindelijk de uitgave door van der Capellen bezorgd, dan zou hij, die voor *f* 26000 reeds had deelgenomen in de Amerikaansche leeningen (1), toch zeker aan geen geldelijke hulp van Hooft behoefte hebben gehad.

Bij eene uitvoeriger behandeling der geheele geschiedenis van ons pamflet, hoop ik dit alles met verscheidene bijzonderheden te kunnen toelichten. Voor het tegenwoordig doel, als inleiding namelijk op hetgeen door den heer Loosjes verder omtrent den nadruk wordt verondersteld, is het voorgaande voldoende.

De hoofdreden, die ik heb om het aandeel van Valk in dezen nadruk evenzeer te ontkennen, is de geheele afwezigheid van zijn naam, zoowel in de officieele stukken over de jaren 1780, e. v. ten archieve aanwezig, als in de vlugschriften der tegenstanders van het libel; maar toch is er, ook in de correspondentie tusschen van der Capellen en Valk gevoerd, aanleiding om dat deelgenootschap te betwijfelen.

In een brief van 13 Maart 1782 (2) door van der Capellen aan Valk geschreven, lezen wij b. v.: «De rede dat ik UE. laatsten van 1° X^{br} des gepasseerden jaars nog niet hebbe beantwoord, is, dat ik inderdaad niet wist wat te schrijven». Er was dus drie en een halve maand verlopen, sedert Valk aan van der Capellen schreef. En dit, terwijl van 17 November tot den datum van dezen brief, de zaak van den nadruk in Rotterdam hangende was. Al moesten wij aannemen, dat van der Capellen voorzichtigheidshalve door derden op de hoogte gehouden werd van den gang van het geding, dan is het nog moeilijk aan te nemen, dat hij in dezen brief, dien hij in Amsterdam schreef, met geen enkel woord er op zou gezinspeeld

(1) Brieven bl. 323.

(2) Brieven bl. 272.

hebben, wanneer Valk de uitvoerder van van der Capellen's last was. Vooral van een man als dezen jonker, wiens zwak het was bij herhaling en aan verschillende personen, al wat hij deed en dacht, met zekere ingenomenheid en somtijds twee of drie maal met dezelfde woorden te vertellen, mag men eene enkele zijdelingsche toespeling op zulk een, geheel Nederland beroerende zaak, met allen grond verwachten.

Ook werd de briefwisseling tusschen van der Capellen en Valk het levendigst, toen de readmissie van den eerste ter sprake kwam; iets wat verklaarbaar is uit het belang, dat door Valk nog steeds zal zijn gesteld geworden in hetgeen er voorviel in Overijsel. Uit dien tijd tot aan Valk's vertrek naar Amerika dateeren dan ook de meeste en uitvoerigste brieven van van der Capellen aan zijn vriend.

Tot mijn spijt heb ik in het Rotterdamsch archief niets gevonden omtrent den persoon, het beroep en de relatiën van Valk. In geen enkele der vele patriottische zaken, te Rotterdam voorgevallen, vond ik, zooals ik reeds zeide, zijn naam. Alleen uit de voornoemde brieven leeren wij hem kennen als een ijverig patriot, van wien van der Capellen zeker wist dat hij het veel gerucht makend pamflet zou gelezen hebben en aan wien hij als aan een zijner vertrouwdste vrienden ronduit durfde schrijven (1): «Jammer, niet waar is het dat de schrijver Aan 't Volk van Nederland zijn talent zoo misbruikt heeft!»

Meer aandeel kan ik echter met den besten wil aan Valk niet toekennen in de geschiedenis van het pamflet «Aan het Volk van Nederland», en zoo min als ik geloof, dat de man in September 1781 dit schotschrift zou geschreven hebben, die in December 1782 in een brief aan

(1) Brieven bl. 321.

Driessen (1) zegt: «Volgens mijn plan zal de Prins niets van zijne magt of invloed verliezen, maar hij zal die magt en invloed niet meer zoo durven misbruiken» enz. even weinig kan ik er toe komen, Valk als belanghebbende bij den door Bronkhorst bezorgden nadruk te beschouwen.

Voor mij is de slotsom van alles wat ik over den Rotterdamschen nadruk vond: Alleen winzucht deed hem verschijnen; door de vrees voor ontdekking werd het meerendeel der exemplaren kort daarop vernietigd en de staatkundige intrigue is aan zijn ontstaan geheel vreemd.

Op de geschiedenis van Nederland gedurende de jaren 1781 tot '87 oefenden inhoud en beginselen van het «fameus libel» grooten invloed uit en op den schrijver rust een belangrijk deel der verantwoordelijkheid voor den algemeenen haat, dien men Willem V steeds meer toonde toe te dragen. Daarom meen ik dat een getrouw verhaal van de lotgevallen van dit pamflet eene niet te verwerpen bijdrage oplevert voor de juiste waardeering der gebeurtenissen in die dagen. Ik beproefde van mijn zijde daaraan door deze bladzijden mede te werken.

(1) Brieven bl. 424.

Rotterdam, Dec. 1887.

BIJLAGE I.

Den 14 Februari 1786 hing er een spotprent op Prof. Hofstede voor de deur van den boekverkooper Jan de Leeuw, op de Hoogstraat. Daar onze Professor nog al onderhoudend schrijft, neem ik hier uit zijn Tweede Apologie bl. 303 e. v. de woorden letterlijk over, waarin hij aan zijne verontwaardiging hierover lucht geeft:

«De inventie van het zelve», zoo schrijft hij, «is niet minder vernuftig en geestig, dan het daar bygevoegde Eminente Gedicht onnavolgbaar. Monsieur Brinxma kastydt my met een zware bullepees, welke egter naderhand in een stok verandert. Het meestbeduidende is, dat, in het vers, de Friesche School te Hoogebeintum, in Holland geplaatst wordt.

«De Heer Hocfdofficier, hoe waakzaam ook, schynt niet dan spade, verwittigd te zyn, dat het Prentje, in een der woeligste straten, niet ver van het Stadhuis, voor elk voorbyganger ten toon gesteld was, en zou 'er misschien nog langer ignorant van gebleven zyn, was hy niet door een brief verzogt, om het te laten wegnemen. De Schryver, die zyn naam verzwylt, heeft er my een Copy van bezorgd, waarschyndlyk zig verbeeldende, dat zyn yver my aangenaam zou wezen. Ik erken zyn liefde jegens my, maar ben over zyn bedryf in dezen, minder voldaan, dan deszelfs toegenegenheid, in het afgetrokkene, anders verdient. Ik meen, en heb het meermalen gezegd, dat de Justitie, van zelve, zonder daartoe, door my of iemand anders, opgewekt en aangespoord te worden, weten moet wat haar te doen, of te laten staat.

«Het gevolg van den Brief was, dat Jan de Leeuw bevel kreeg om het Prentje in te trekken, ten einde de troepering van 't volk voor te komen. Hy excuseerde zig, dat het buiten zyn kennis door deszelfs knegt voor de deur was gehangen, en gehoorzaamde; maar, het vertier hem niet verboden zynde, verkogt hy het, 's anderen daags,

gelyk te voren aan een ieder, die 'er om kwam vragen, en ook aan een myner domestieken, die het uit zyn eigen handen ontving, voor den dol goedkopen prys van zes stuivers met het Eminente Gedicht 'er by.

.

«Jan de Leeuw (ik moet dat gevaarlyk mensch nader karakterizeren, op dat alle eereyke lieden zig voor hem wagten) is diezelfde delinquant, dewelke in December 1781 voor de Heeren Schepenen van Rotterdam, in persoon gedagvaard werd, wegens zyn deelgenootschap aan zekere afspraak, ter herdrukking en uitgaaf van het ysselyke Libel, geïntituleerd: Aan het Volk van Nederland. Deze dagvaardiging geschiedde overeenkomstig het Plakaat tegen dat lasterlyk en oproerig Geschrift, door de Heeren Staten gearresteerd den 19 Octob. 1781, en alom den 22 dito verzonden; waar in (het mag in 't voorbygaan wel eens herinnerd worden) niet alleen op de ontdekking van deszelfs Schryver, Complicen, Drukker, Verkooper, Verzender, Uitstrooijer, — maar ook op de ontdekking van anderen, die daar mede eenigzins zullen zyn gemoeid geweest, een premie gesteld wordt van duizend gouden Ryders, met verbod, om het voorschreve lasterlyk en oproerig Libel na te drukken, uit te geven, te dissemineren, op eene boete van 6000 guldens, mitsgaders op poene, ten minsten, van bannissement, voor altoos, uit Holland en Westfriesland: Ordonnerende wel expresselyk den Procureur Generaal en alle andere Officieren het tegenwoordige Plakaat striktelyk en precieslyk te executeren — zonder eenige dissimulatie, of conniventie, op poene van privatie van hun lieder officie. —

«Jan de Leeuw, in plaats van te compareren neemt schielyk de vlugt en verlaat alles, uitgenomen zyn boos hart. Een schuldig geweten en de vrees voor zyn huid, jagen hem van Stad tot Stad en geven hem geen rust, voor dat hy zig buiten het territoir van den Staat, bevindt. De Rechterlyke dagvaardiging viermaal, te vergeefs, herhaald zynde, wordt hy (na het ingediende intendith door den Heer Hoofdofficier in der tyd) in Juny 1782, over de voornoemde beschuldiging by contumacie gecondemneerd, in een boete van 3000 guldens; en bannissement, voor altoos, uit Holland en Westvriesland. De

ballingschap hem onverdragelyker vallende, dan de gepleegde misdaad, verzoekt hy 1783 by Request, aan de Heeren Schepenen en vervolgens aan hun Edele Groot Mogende, om een Vrye defensie zyner zaak te mogen genieten. De defensie wordt hem door beiden toegestaan; dog niet dan uit de gevangenis. Dus genoodzaakt, (wilde hy zyn leven lang niet als een Bandiet in armoede omzwerven) zig in beslooten hegtenis te begeven, komt hy den 15 July 1783 te Rotterdam; biedt zig aan het Gerecht aan; laat zig incarcereren; wordt op Artikelen gehoord en bekent, zonder pyn of banden, de Exemplaren van het herdrukte Libel Aan het Volk van Nederland, voor rekening van H. Holtus en J. de Koning ingenaaid te hebben, dog, dat dit niet geschied zou zyn, zoo hem de inhoud van dat Boekje bekend was geweest; waar op den 26 July 1783 door Heeren Schepenen geresolveerd is: Jan de Leeuw, onder handtasting te ontslaan, mits cautie stellende voor drie duizend guldens, om dezelve te betalen, indien naderhand mogt exteren gevallen te zyn in de termen van het Plakaat hunner Edele Groot Mogende, van den 7 Maart 1754.

«Wie zou niet gedagt hebben, dat Jan de Leeuw door zulk een genadige Sententie verbeterd zou zyn, en zig, in 't vervolg, als een eerlyk Boekverkooper gedragen hebben? Maar 't is 'er zoo ver van daan, dat hy, sedert dien tyd, meer Paskwillen en Spotprenten, dan ooit te voren, verkogt heeft en nog dagelyks dien handel, met veel debiet, ongestraft blyft voortzetten.

.....

«Jan de Leeuw verlate zig derhalven op zulke verhalen» (dat de HH. Staten de Statuten nopens de Paskwillen niet begeerden geëxecuteerd te hebben) «niet te zeer, op dat hy niet, op nieuws, om laag dale en vervolgens hooger opgetrokken worde dan hem lief zal zyn».

BIJLAGE II.

P. Hofstede, Apologie tegen de lasterende nieuwspapieren en andere schriften van dezen tyd; benevens een noodwendig berigt, aangaande zekere correspondentie, met wylen den Heer Barueth, in leven getrouw leeraar te Dordrecht. Doormengd met veelerleije aanmerkingen, betreffende het eigentlyke en wezendlyke van onze Burgerlyke en Godsdienstige Vryheid; de openbare en heimelyke aanslagen tegen dezelve; den bekommerlyken toestand van Land en Kerk, enz. enz. enz. Te Rotterdam By P. van Dyk en J. Hofhout, 1785. 8°.

Behalve dit eerste deel verschenen er nog twee stukken onder de titels: «Tweede Apologie 1786» en «Vervolg der vorige Apologiën 1789». Beide titels zijn, evenals die van het eerste stuk, zeer uitvoerig en geven een kort overzicht van den inhoud van ieder gedeelte. Ik meen voor mijn doel echter te kunnen volstaan met de mededeeling, dat ieder stuk omtrent ons pamflet het een of ander bevat, terwijl ik het hier tevens de plaats acht om te verzekeren dat de nauwkeurige lezing van dit boek, welks auteur kennelijk omtrent alles bij uitnemendheid ingelicht was, mij heeft versterkt in de meening, dat partijzucht aan den nadruk van het libel vreemd of ten minste aan het eigenbelang ondergeschikt gebleven is. Indien aan dezen tijdgenoot iets naders ware bekend geweest, hij zou het niet hebben verzwegen; hij oppert echter zelfs geen vermoeden omtrent iemand van hooger staat, die in deze zaak zou kunnen zijn betrokken geweest.

(Vermijnen, C.) Echo of scherpe weerklank, Op de rondborstige en vinnige Spoorslag van alle Gereformeerde Predikanten. Remonstranten, Lutherschen En Roomsche Catoliken. En alle Bedienaren van den Predikstoel in Nederland. Waar in sy met een opslag van haar oog kunnen sien wie die waare oorsaak vanden Oorlog zyn, dienstig voor de Beedestonden. Vooral in Vriesland. Alom à 4 st: 1782. 14 blz. 8°.

De schrijver (zeer anti-patriottisch) teekent: «Hier naa beeter».

«Stort» bidt (?) de Auteur,

«Stort Uwe forse donders uyt den hoogen,
 Verniel haar die, die schent en oproer stigt,
 Wilt 't Amsterdams complot u wraak eens toonen,
 Sy dorsten Prins en Staat en Burger hoonen,
 Sy Heulden met den nooyt vertrouwden gal.
 En dat alleen haar Gouddorst ten geval,
 Ag dat zy eens ons oog ontweeken,
 In afgeleegen streeken.
 Plet Haar u donder niet dryft haar dan in een oord,
 Daar men haar naam niet hoort,
 De Kansel daver dan door 't slaan,
 Zoo gy Capellen ziet voor uwen Preekstoel staan,
 Gebuert dit roept met kragt het is ons klaar gebleeken,
 Hoe dezen Snoodaart dorst het tweedragts vuur ontsteeken,
 Toen hy vermaagtschapt met de duyvel uyt de hel,
 Aan 't Volk van Neerderland (sic) vertoonde zyn libel,*
 o Gy die alles weet wilt die Baron tog straffen
 En in u ongenaâ geregte wraak verschaffen.
 Ag stormt dit eerloos Mensch onzalig van dees aard,
 Een monster soo als dees is 't Leevens ligt onwaard,
 Gy kend die schelmen», enz.

* Wij beroepen ons op de stem van het gemeen, op de stem van het gemeen is de Hertog beschuldigt, als meede den Stadhouder schoon voor die hooge Persoone haar schult nog geen ander bewys is koomen opdaagen, het welk het gemeen tans begint te zien en malkander in 't oor byt, dat de Heeren van Amsterdam en verdere beschuldigers guiten en schurken zyn, om dat, zy zig op haar beroepen daar zy niets ten Lasten van den Prins of Hertog weeten maar dat zy geen gering bewys meene te hebben dat die baron zyn hand in dit schandelyk Libel gehadt heeft, om dat Zyn Ed. er by herhaaling tot walgens toe, wort afgebeeld als den grootsten den besten den Vaderland lievenste Staatsman. Hierom zegt het gemeen, gelooven wy dat Hy den Inventeur of maker is. Hy zouw anders zoo hy een man van Eer was, wel gewaakt hebben om op de Eerste verschyning te protesteeren, dat zyn naam zoo openlyk gebruykt wiert in een geschrift, daar de Wet 14000 guldens op gestelt heeft, waarelyk geen gering bewys der schult of het zouw ook kunnen zyn dat de Baron sterk op Lof gestelt was, wie kan het ook zoo net weeten».

Het hier aangehaalde geeft ondubbelzinnig aan, wij mogen het om der onpartijdigheids wille niet ontkennen, wat (volgens Vermijnen altijd) door van der Kemp zou zijn gezegd indien Noë op diens vraag (1): «execuser moi mon Père, wil se jou reis vertel

(1) Zie Lanterne magique, blz. 61 en Loosjes, t. a. p. bl. 42.

wie eb kemaakt de boek an de Volke van Nederlandt?» toestem-
mend had geantwoord. Ik behoud mij hierover het oordeel voor
tot later.

Testament of uiterste wille van wylen den Hoog-on-
edelen Hoog-onwaarden, in den Rook gebooren Heer,
De Heer Jan Verveer, Gepromoveert in de Helsche
Faculteit van het Ryk van Pluto tot het Profanicque,
Eerste en Overste Deeken van het Horendragers-Gilde,
Professor in het Patriotisme; Ridder van de Groenen
en Witten Panas; Collonel van de Princenhaters; Lid van
de Societeit der Landberoerders, en van de Maatschappy
der Keezen in Nederland; Consulent van de notabelste
Keesinnen, mitsgaders Correspondent van de Academie
der Schotschryvers, en beroemd Autheur van het over-
heerlyk Schandblad het Zaturdags Kroegpraatje, enz....
In der tyd Gedrukt en Uitgegeeven door de oprechte
Vaderlandsche Boekverkopers te Rotterdam. Jan Krap
en Jan de Leeuw. Z. pl. o. j. Met den titel 30 blz. 8°.

Zeer Oranjegezind geeft dit schotschrift in platte taal vele
levensbijzonderheden van verscheiden Rotterdammers en meldt
omtrent de nadrukkers (bl. 27 e. v.) het volgende:

«Eindelyk wordt het tyd, want ik gevoel dat myn einde naby
is, om ook te gedenken aan myne twee waardige Drukkers en
Boekverkoopers de Leeuw en Krap. — ...daar ik in overweeing
neem, hoe hy (de Leeuw) over geene groene Heide achter het
Land heeft moeten rond dwaalen, alleen en nergens anders om,
dan om die onnozele misdaad, dat hy het Boekje aan 't Volk
van Nederland, dat kostelyk kleinood! had nagedrukt en ver-
spreid, tegen den wil en begeerte van den Souverain... Aan
dezen waardigen Man vermaak ik myn Bibliotheek».

Aan Jacobus Bronkhorst, die men «daar hij wel heeft willen
meede werken tot het nadrukken van 't Boekje aan 't Volk van
Nederland zonder eenig regard te neemen op zijn Horlevoet ook
al mee achter het Land heeft laten hompelen en pompelen» le-
gateert hij alle (zijne) ingenaaide Boeken.

Request van burgers en inwoonders der stad Rotter-
dam, Aan Hun Edel Groot Achtbaare, de Heeren Bur-
gemeesteren en Regeerderen van gemelde Stad. Ten einde
op het aller Eerbiedigste te verzoeken, dat Bennet en
Hake, twee Pesten voor het Vaderland, uit gemelde Stad
moogen geweerd worden, enz. Z. pl. o. j. Met titel 8 blz. 8°.

Daar de uitgave van «Aan het Volk van Nederland» ver-

boden was, moest men ook hen vervolgen om het uitgeven van «Het Politiek Vertoog» enz.

«UEd: Groot Achtb: hebt ten sterksten vervolgt de Drukkers van het beruchte Boekje aan 't Volk van Nederland, wy hebben U Ed. Groot Achtbaare in de vervolging en uitoeffening van hetzelfde onbetwistbaar gelaaten, en zyn ook niet voorneemens hier te onderzoeken, of U Ed: groot Achtbaare ongeoorlooft dan billyk hebt gehandelt. Wy zullen dat daar laten. Maar wy vraagen alleen, of dit Libel, minder Strafwaardig is?»

Plechtige Lykstaatsie, welke 'er heeft plaats gehad bij het putwaards bezorgen van het overleedene weekblaadje, Ten hoogsten bemind en geliefkoost bij alle nieuwmodische patriotten, het Saturdags Kroegpraatje. Met eene exacte lijst, Van alle de Heeren Bloedverwandten, goede vrienden en voorstanders van den overleedenen, welke deeze Plechtigheid, zoo op Galgekarren, Vilderskarren, Mistkarren, als Hordens, met hunne aanzienlijke tegenwoordigheid hebben gelieven te vereeren. Z. pl. o. j. Met titel 42 blz. 8°.

Hieruit verdient het volgende alleen vermelding :

De andere voortgaande met het leezen der Cedul... «las vervolgens: Jan Krap, Jan de Leeuw. Vrienden, Voorstanders en Medewerkers van den Overleedenen.

«Aanstands kwam dit paar voor den dag. Krap zag 'er zeer deftig uit: om deszelfs wezendlijke Patriottische gevoelens aan de gantsche Waereld te toonen, had hij een bef om zijnen bijna stikkenden hals hangen gefabriceerd uit eenige titels van de Patriottische Catechismus, georneerd met verscheide bladen uit het Toneelspel Willem en Willemijntje, door hem en zijnen vriend Gerrit Paape van Delft, zoo echt Patriottisch in de Waereld geschopt. De Leeuw had een ordinaire bef. Onder de staart van zijn Paruik, 't geen zeer wel stond, had hij op deszelfs zwarten mantel niet anders dan eenvoudig den titel van 't Boekje aan 't Volk van Nederland, waaronder, door zijne Huisvrouw Blomzoet, zeer netjes was geborduurd: — Ik ben 'er voor gebannen, maar ik heb er dog veel mee gewonnen!

«De derde kar was alleen geschikt voor Jacobus Bronkhorst... Hij had een Spermacetie kaars in deszelfs eene, en in de andere hand een Compleet Exemplaar van 't Boekje aan 't Volk van Nederland, met deeze inscriptie op deszelfs sleepende Mantel: Voorheen kreeg ik 'er een gouden Ryder voor, die mij nu één gulden biedt, is Kooper!»

Lees-cedul: en Lykstaatie van Kees Salm, Graaf zonder

Goed en Gepensioneerde van enz. enz. enz. Z. pl. o. j. (1787). 1 blaadje smal fol.

Aanspreekers: Hermanus Koning, Dirk Schuurman, Jan Verlem, Wybo Fynje, Costerus. Draagers: G. T. van Paddenburg, van Driel, Frans de Does, C. Heyligerd, J. Krap Az., J. de Leeuw, Bronkhorst, Erfgenaam v. d. Wed. Egmont, van Kolm, J. de Jongh. Genodigden: Jacobus Kok, J. C. Hesper, J. G. Tegelaar, de Bruine, Jan Nomz, Strabbe, Theod. v. Brussel, v. d. Berg, P. 't Hoen, M. Cericier, F. Bernard. Slipdragers: 'T. Hoen de Jonge, J. Loosjes, Brender à Brandis, Berkenkamp. Heksluiters: Scholten, Kok.

Over de Leeuw leest men er het volgende: «... gevluhte om het verkopen van 't Boekje aan 't Volk van Nederland, gepardoneerde en weder Libellist op nieuw, Corispondent van Schuurman en Verlem te Rotterdam». Over Bronkhorst: «in alles Medecomplicen van J. de Leeuw».

Gedenkzuil voor de oprechte Vaderlandsche Societeit te Rotterdam, De eerste Societeit van ware voorstanders en beminnaars van Godsdienst, Oranje en het Vaderland in de Vereenigde Nederlanden.... Behelzende Het voornaamste, 't welk in Rotterdam, met betrekking tot het zogenaamde Patriottismus en de heuglijke omwenteling, is voorgevallen. Te Rotterdam, Bij Jan Hendriksen, 1788. 4°. (In het Lees kabinet).

Onder de zaken, vermeld als voorgevallen tijdens het patriotisch bestuur vindt men:

«De Schend-, Schand- en Moord-Bazuin wierd in onze dagen aan den Mond gezet door den Schrijver der woedende Aanspraak aan het Volk van Nederland».

Onder de verschillende punten van onderzoek die er na het herstel der Oranjepartij werden vastgesteld, luidde N°. XII: «Onderzoek na verscheiden verdagte personen. Te weten: (in dit artikel) naar de Boekverkopers J. Bronkhorst, J. de Leeuw en J. Krap, over het uitgeven van het fameus libel getyteld: Aan het Volk van Nederland».

De onmondige of het Kind spreekt de waarheid; Vervat in eene Samenspraak tusschen een Oome en zijn Nigje daar hy Voogd over is. N°. 1 den 3. Juny 1782. — N°. 10 den 5. Augustus 1782. Amst. van Laar Mahuet en anderen. 10 st. 80 blz. 8°.

Patriottisch geschriftje, waarvan wekelijks een nommer verscheen. Zeer voor de regeering van Amsterdam. Zeldzaam. Beschreven

naar het exemplaar in de Bibliotheek der gemeente Rotterdam.
Tegen de Echo (Zie n°. 2 dezer bijlage).

Kees Vermijnen te Rotterdam was de auteur van de «Echo of Scherpe Weerklink op de Rond borstige en vinnige spoorslag voor alle Gereformeerde Predicanten, Remonstranten . . . en alle Bedienaars van den Predikstoel in Nederland». Naar aanleiding hiervan meent het «Nigtje» zal hij wel door de Heeren uit Rotterdam vervolgd worden, die toch even zoo min zullen kunnen dulden dat er met verachting van de Souvereinen van den Lande geschreven wordt, als zij het hebben willen dulden dat de twee boekverkoopers de Leeuw en Bronkhorst het «Volk van Nederland» Nadrukten, dat echter maar Nadrukken was. De voogd meent dat het wel met een sisser zal afloopen. Maar 't «Nigtje», dat blijkbaar heel wat in haar mars voert, acht het een «tot aan den Hemel schreiende harde zaak voor Bronkhorst en de Leeuw, dat zij hun gestraft zien, en moeten gedoogen dat zulke schurken als Haake en Bennet al doen wat zij willen». Zij zou wel weten wat zij te doen had, ware zij de Leeuw of Bronkhorst; zij zou in dezer voege Gedrukte Brieven wegzenden aan alle steden, die het wel met het vaderland meenen, ja zelfs aan den Erfstadhouder:

«Edelmogende, enz.

Niet tegenstaande het waar is, wy misdreeven hebben om iets te Drukken, en te Verkoopen, dat door de Hooge Machten der Landen verboden was, en wy derhalven gestraft zyn; zo neemen wy echter de Vryheid op het demoedigste te naderen, en te Verzoeken UEd. Mog. in Overweeging neemen, dat hoe zwaar ook onze Misdaad is, wy nogthans niet meer dan Nadrukkers van het Boekje Aan het Volk van Nederland zyn, en geensins de eerste Vinders of Autheurs, ten andere zyn wy Burgers der Republicq, en buiten dit misgryp, Burgers van beproefde Patriottische gevoelens! Burgers! ja zulke die voor hun Burgervaderen het Land en de Vryheid, Goed en Bloed over hebben —, en waarlyk Edel Mogende Heeren, misschien heeft onze Vaderlandsche drift wel eenige schuld aan onze Mistasting.

.

«De Hooge Machten goedgevonden hebbende 't Liebel aan het Volk van Neêrland te verbieden, om dat in het zelve zyn Doorl. Hoogheid... tot Dankbaarheid voor deeze Goede voorzorg voor Hoogst-Deszelfs naam, ten minste de goedheid zoude hebben gehad, om zyn Boekverkoper Pieter Frederik Gosse te verbieden, de Ouderwetsche Nederlandsche Staat en Magistraatschende (sic) Patriot, op verbeurte van zyn Magtige Tytel... kwyt te zullen zyn, maar neen zulks wierd niet gedaan, in tegendeel schoon dat Papier niet anders als tot oproer te stichten... ingericht was, en tot dat zelve einde nog continueerd door Haake Bennet en Kraeft zo bezat, en zo bezitten zy nog de stoutheid om andere laage Vaderlandsche Glippers en Verzaakers van de Edele Vryheid uit te noodigen, om in hunne Infaame Verraderlyke Patriot, de Leeden van Staat en Magistraat te schenden.

.....
 «Nogthans deeze laat men ongestraft, en wy die maar Nadrukkers zyn, worden door de Wet van Rotterdam geoordeeld om gebannen te worden, het zoude ons leed doen, onze Heeren Scheepenen te verdenken, maar dit is zeker, dat de Heeren van de Wet, weinig anders hadden kunnen handelen, dan als of de meeste Hertogs-Gezinden hadde geweest.

.....
 «Het is Ed. Mog. Heeren zo wy bereids gemeld hebben, even of het zo is, als wy zeggen, dat het Schenden der Hooge Magten, straffeloos mag geschieden, een nieuw geval doet zich thans in Rotterdam, daar van op met de Boekverkoper Kraeft, één Buitelander en zyn Eervergeeten Schryver, beide zo men zegt in dienst van Hake en Bennet. Deeze vier Supplianten hebben thans heeden uitgegeeven een aller verregaande schendende Pasquil genaamd Echo of scherpe Weerklank op de Rondborstige of Vinnige Spoorslag, etc.

«Een Liebel daar wy alle uuren van den dag voor uit durven komen, dat veel Schandeleuzer, veel Faamroven-der is, als de Aanspraak aan 't Volk van Neerland; of eenig Papier hoe genaamd dat immer tegens den Prins of Hertog geschreeven is».

Dat er voor een patriot meer dan voldoende reden

was om zich tegen dezen «Echo» te verzetten, is na de lezing van het uittreksel, hierboven op blz. 261 medege-
deeld, niet twijfelachtig.

Volledigheidshalve volgt hier ten slotte den titel nog van het werkje door den heer Loosjes menigmaal geciteerd. De plaatsruimte verbiedt mij echter een overzicht te geven van den inhoud en ik geef er de voorkeur aan, liever dan een gedeeltelijke mededeeling, er niets aan toe te voegen.

De vuile gewinzoekers ten toon gesteld, hunnen bedriegelijken handel gemeld: 't character der pasquilschrijvers beschreven, Om aan de waereld van zulk een Volk een afschrik te geeven, Hun te dwingen van in hun schilp te kruipen, Opdat ze behoed mogen blijven Voor hangen of verzuipen, Of and're benauwde stuipen. Blyspel in drie bedryven. February 1782. 2 stukken, 45 en 83 blz. 8°.

BIJLAGE III.

De heer Loosjes wijst in zijn boekske op het papier en de gefigureerde haakjes als kenteekenen voor de oorspronkelijke uitgave.

Ik heb deze aanwijzing gevolgd en vond in het papier het watermerk B. BRUN MOYENDANGOUMOIS en het fabrieksmerk een druiventros. Ik nam nu de moeite om het papier van eenige honderden boeken en pamfletten uit de jaren 1779—85 te onderzoeken. Verreweg de meeste zijn gedrukt op papier zonder watermerk, een tamelijk groot getal is gemerkt met den naam eener Hollandsche firma en eenige tientallen hebben het watermerk van Fransche fabrieken. Onder de laatsten vond ik er slechts één tental met het merk Angoumois, waarvan er vijf het predicaat FIN in plaats van MOYEN (1), en de namen H. Durandean en J. Gaillard als naam van den fabrikant voerden. Slechts

(1) Fin en moyen geven de soort van het papier: «best en middelsoort» aan.

drie onder die alle hadden het watermerk van ons libel en ook van deze viel er nog een af, als niet volkomen ident, daar de letters van het merk de helft kleiner waren dan die van «Aan het Volk». De oogst was dus niet groot en toch moest ik niet alleen met dit, maar ook met het andere onderscheidingsteeken, de «meer of min gefigureerde haakjes» om de cijfers, rekening houden. Welnu, één der beide overblijvende werkjes voldoet ook in dit opzicht aan de eischen.

In hetzelfde jaar toch (1781) verscheen op hetzelfde papier, met volkomen gelijke gefigureerde haakjes en met denzelfden vorm van cijfers, een gedicht van Jan A. Backer. Had het libel in tegenstelling met de ellenlange titels der meeste pamfletten van dien tijd slechts het sobere opschrift: «Aan het Volk van Nederland» en dat wel als zoogenaamden franschen titel, dit gedicht is nog soberder bedeed. «Aan het Vaderland» is alles wat wij op den franschen titel van dit kwarto boekje lezen. Op de laatste bladzijde vindt men echter hier het adres: «Te Amsterdam, By Willem Holtrop»; terwijl bij het libel alle adres ontbreekt. Is nu die overeenkomst toevallig? Of zou er, met die gegevens in de hand, aanleiding blijven bestaan de zaak van het pamflet te revidereeren? Volledigheidshalve vermeld ik hier ook den tweeden gebruiker van ditzelfde papier van H. Brun. Het was H. Constapel, in den Haag, die, in 1781 tooneelwerken van Collot d'Herbois uitgaf, en den algemeenen titel op dit papier drukte.

Verder werd er fransch papier gebruikt door Jacobus Bronkhorst (J. Gaillard, Angoumois en F. Greysse Perigord), Wed. Döll, de Erven P. Meyer en G. Warnars, te Amsterdam; A. Blussé en Zoon, Dordrecht; A. Loosjes Pz., Haarlem; (H. Durandeaau, Angoumois); G. T. Paddenburg, Utrecht (J. Toussaint, Gelquen); allen patriotten, terwijl ter «Drukkery van den Ooijevaar» in 1781, de Missive van Tobias Kulpeeper, gedrukt werd op papier van B. Brun, waarvan het watermerk kleiner was dan dat der beide andere door mij genoemd.
